

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ BİLİM DALI

**GEÇ KALKOLİTİK DÖNEMDEN ERKEN TUNÇ ÇAĞI SONUNA KADAR
SONUNA KADAR MEZOPOTAMYA TAPINAKLARININ
MİMARİ GELİŞİMİ VE TOPLUMSAL ÖNEMİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Yunus Emre YILDIRIM

BURSA - 2020

U.Ü. S.B.E.
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI
ARKEOLOJİ BİLİM DALI

GEÇ KALKOLİTİK DÖNEMDEN ERKEN TUNÇ ÇAĞI SONUNA KADAR
MEZOPOTAMYA TAPINAKLARININ MİMARİ GELİŞİMİ VE
TOPLUMSAL ÖNEMİ
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Yunus Emre
YILDIRIM

BURSA
2020

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI

ARKEOLOJİ BİLİM DALI

**GEÇ KALKOLİTİK DÖNEMDEN ERKEN TUNÇ ÇAĞI SONUNA KADAR
MEZOPOTAMYA TAPINAKLARININ MİMARİ GELİŞİMİ VE
TOPLUMSAL ÖNEMİ**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Yunus Emre YILDIRIM

Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜNDÜZ

BURSA-2020

TEZ ONAY SAYFASI

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

Arkeoloji Anabilim Dalı, Arkeoloji Bilim Dalı'nda 701647005 numaralı Yunus Emre YILDIRIM'ın hazırladığı "Geç Kalkolitik Dönemden Erken Tunç Çağı Sonuna Kadar Mezopotamya Tapınaklarının Mimari Gelişimi Ve Toplumsal Önemi" konulu Yüksek Lisans Tezi ile ilgili savunma sınavı, 21.02.2020 günü 15:00-16:00 saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı olduğuna oybirliği ile karar verilmiştir.

Üye

(Tez Danımanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜNDÜZ

Üye

Doç. Dr. Haluk SAĞLAMTİMUR

Üye

Dr. Öğr. Üyesi Reyhan ŞAHİN

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ARKEOLOJİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 20/01/2020

Tez Başlığı/Konusu: Geç Kalkolitik Dönemden Erken Tunç Çağı Sonuna Kadar Mezopotamya Tapınaklarının Mimari Gelişimi Ve Toplumsal Önemi

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a)Kapak Sayfası, b) Giriş, c) Ana Bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 109 sayfalık kısmına ilişkin, 20/01/2020 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %0'dır.

Uygulanan Filtrelemeler:

- 1- Kaynakça Hariç
- 2- Alıntılar hariç
- 3- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

20.01.2020

Adı Soyadı: Yunus Emre Yıldırım

Öğrenci No: 701647005

Anabilim Dalı: Arkeoloji

Programı: Arkeoloji

Statüsü: Y. Lisans Doktora

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜNDÜZ

* Turnitin programına Bursa Uludağ Üniversitesi Kütüphane web sayfasından ulaşılabilir.

Yemin Metni

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Geç Kalkolitik Dönemden Erken Tunç Çağı Sonuna Kadar Mezopotamya Tapınaklarının Mimari Gelişimi Ve Toplumsal Önemi” başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle ve paragraf bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim

Tarih ve İmza

21.02.2020

Adı Soyadı: Yunus Emre YILDIRIM

Öğrenci No: 701647005

Anabilim Dalı: Arkeoloji

Program: Arkeoloji

Statüsü: Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı : Yunus Emre YILDIRIM
Üniversite : Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı : Arkeoloji
Bilim Dalı : Arkeoloji
Tezin Niteliği : Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı : ix + 101
Mezuniyet Tarihi :
Tez Danışman(lar)ı : Dr. Öğr. Üyesi Serkan GÜNDÜZ

GEÇ KALKOLİTİK DÖNEM'DEN ERKEN TUNÇ ÇAĞI SONUNA KADAR MEZOPOTAMYA TAPINAKLARININ MİMARİ GELİŞİMİ VE TOPLUMSAL ÖNEMİ

Mezopotamya tapınak mimarisi arkeolojinin Mezopotamya'da bilim olarak araştırmalarına başladığı günden bugüne gizemini korumaktadır. Tanrının evi olarak yapılan tapınaklar etrafında gelişen kent ve yerleşimler yine tapınak tarafından yönetilmektedir. Dini otoritenin elinde bulunan gücün yükselmesi veya azalması ile tapınak mimarisinin değiştiği görülmektedir. Tapınağın toplum üzerindeki organizasyon etme yetkisi arttıkça tapınak mimarisinin bu yetkiler çerçevesinde donatıldığı görülmektedir.

Kalkolitik Çağ'dan Erken Tunç Çağ sonlarına kadar olan sürecin seçilmesinde temel etken tapınak gücünün yükselişi ve sosyo-ekonomik hayata etkilerini inceleyebilmektir. Ubaid Dönemi'nde küçük bir oda şeklinde temelleri atılmış olan tapınakların Erken Hanedanlar III Dönemi'nde ulaştığı boyut tapınağın tarım, ekonomi, üretim, teknoloji, yönetim gibi pek çok alanda ne derece güçlendiğini gözler önüne sermektedir.

Anahtar Sözcükler:

Tapınak, Ziggurat, İnanç, Din, Mimari, Ekonomi, Yönetim, Mezopotamya, Tripartite, Antik Mezopotamya, Kalkolitik, Erken Tunç Çağı, Ubaid, Uruk, Jemdet Nasr, Erken Hanedanlar Dönemi

ABSTRACT

Name and Surname : Yunus Emre YILDIRIM
Universty : Bursa Uludağ Universty
Institution : Social Science Institution
Field : Archaeology
Branch : Archaeology
Degree Awarded : Master
Page Number : ix + 101
Degree Date :
Supervisor (s) : Dr. Öğr. Serkan GÜNDÜZ

ARCHITECTURAL DEVELOPMENT AND SOCIAL IMPORTANCE OF MESOPOTAMIAN TEMPLES FROM LATE CHALCOLITHIC AGE TO THE END OF THE EARLY BRONZE AGE

Mesopotamian temple architecture has kept its mystery since archeology began its research as a science in Mesopotamia. The cities and settlements around the temples built as the house of God are also ruled by the temple. It is seen that the temple architecture has changed with the increase or decrease of the power available to the religious authority. As the authority of the temple to organize on society increases, it is seen that the temple architecture is equipped within the framework of these powers.

The main factor in the selection of the process from the Chalcolithic Age to the end of the Early Bronze Age is to examine the rise of temple power and its effects on socio-economic life. The size of the temples, which were laid in the form of a small room during the Ubaid period, reached the Early Dynasties III period, revealing the degree of strength of the temple in many areas such as agriculture, economy, production, technology and management.

Keywords:

Temple, Ziggurat, Religion, Architecture, Economy, Government, Mesopotamia, Tripartite, Ancient Mezopotamia, Chalcolithic, Early Bronze Age, Ubaid, Uruk, Jemdet Nasr, Ealry Dynastic Period

ÖNSÖZ

Tez çalışması üç bölümden oluşmakla beraber birinci bölümde Mezopotamya’da yapılan ilk arkeolojik çalışmalara ve bu çalışmaların gelişim evrelerine değinilmiştir. Sonrasında bölgenin kronolojisi hakkında bilgiler verilerek tapınakların genel tanımı, mimari özellikleri ve kent içerisindeki konumlandırılmaları hakkında bilgiler verilmiştir.

Tez çalışmasının ikinci bölümünde ise Mezopotamya Bölgesi içerisinde bulunan ve iyi derece incelenmiş olan dört adet tapınak ve bir adet zigguratın mimari yapıları hakkında bilgiler verilmiştir.

Çalışmanın üçüncü ve son bölümünde ise tapınak-devlet teorisi ve bu teori ışığında gelişen fikirler incelenmiş sonrasında tapınakların toplumsal hayat ve ekonomik hayat üzerindeki etkinlikleri incelenmiştir.

Tez çalışmasının hazırlama sürecinde desteklerinden dolayı danışmanım sayın Dr. Öğr. Üyesi Serkan Gündüz’e teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca tez çalışması hazırlama sürecimde her türlü konuda yardımlarını esirgemeyen Bursa Uludağ Üniversitesi Arkeoloji Bölümü Araştırma Görevlilerine teşekkür ederim.

Lisans eğitimimden sonra da desteklerini hiçbir zaman esirgemeyen değerli hocam sayın Doç. Dr. Haluk Sağlamtimur’a, tez konusu belirleme sürecinde fikirlerinden yararlandığım Prof. Dr. Mehmet Özdoğan ve Prof. Dr. Aziz Novrozlu’ya, kaynak taramaları esnasında her zaman yanımda olduğunu hissettiğim Dr. Öğr. Üyesi Sevgi Dönmez’e çok teşekkür ederim.

Tez hazırlama sürecine başladığım ilk andan itibaren maddi ve manevi olarak bana her zaman destek veren, benim bugünlere ulaşmamda en büyük pay sahibi olan çok kıymetli aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Yunus Emre YILDIRIM

Bursa 2020

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	iii
YÜKSEK LİSANS/DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU	iii
Yemin Metni	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
ÖNSÖZ	vii
İÇİNDEKİLER	viii
I. GİRİŞ	1
I.I. Çalışmanın Amacı ve Önemi	1
I.II. Çalışmanın Kapsamı	1
I.III. Çalışmanın Yöntemi	2
BİRİNCİ BÖLÜM	4
1.1. Mezopotamya Arkeolojisi	4
1.1.1. Mezopotamya’da Yapılan İlk Arkeolojik Çalışmalar	4
1.1.2. Mezopotamya Sistemli Kazıları ve Günümüz	6
1.2. Mezopotamya Kronolojisi	8
1.3. Tapınak Tanımı, Mimari Özellikleri ve Kentlerde Konumlandırılması	8
1.3.1. Tapınak Tanımı	8
1.3.2. Mezopotamya Tapınak Mimarisi ve Özellikleri	9
1.3.3. Mezopotamya Tapınaklarının Konumlandırılması	11
İKİNCİ BÖLÜM	14
2. Mezopotamya Dini Mimari Örnekleri	14
2.1. Tapınaklar	14
2.1.1. Eridu Tapınağı	15
2.1.2. Tell Uqair Boyalı Tapınağı	22

2.1.3. Sin Tapınağı Khafajah _____	27
2.1.4. Khafajah Oval Tapınağı _____	32
2.2. Ziggurat _____	38
2.2.1. Ur Zigguratı (Etemennigur) _____	41
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM _____	43
3.1. Tapınak Devlet Teorileri _____	43
3.2. Tapınağın Ekonomik Hayat Üzerindeki Etkileri _____	45
3.2.1. Tapınak ve Ticaret _____	46
3.2.2. Tapınak ve Tarım _____	47
3.2.3. Tapınak ve Hayvancılık _____	48
3.3. Tapınağın Sosyal Hayat Üzerindeki Etkileri _____	49
3.3.1. Tapınak ve Emek Gücü _____	49
3.3.2. Tapınakların Yazı ve Eğitim Üzerindeki Rollerini _____	51
3.3.3. Tapınakların Hukuksal ve Yasal Konulardaki Etkinliği _____	52
SONUÇ _____	54
KAYNAKÇA _____	59
HARİTA VE TABLO LİSTESİ _____	66
GÖRSELLER LİSTESİ _____	67
ŞEKİL LİSTESİ _____	68
HARİTALAR _____	70
GÖRSELLER _____	74
ŞEKİLLER _____	84
ÖZGEÇMİŞ _____	101

I. GİRİŞ

I.I. Çalışmanın Amacı ve Önemi

Bu çalışmanın hazırlanmasındaki en temel amaç, Mezopotamya tapınak mimarisi ile Mezopotamya dini otoritesinin bağımlı anlatılabilmektir. Bütün bilim dünyasında insanlığın ve dinin merkezlerinden birisi olarak kabul gören Mezopotamya bölgesi Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren özellikle dini mimaride dünyanın en gelişmiş yapılarına, tapınak ve zigguratlarına sahiptir. Bu gelişmişliğin en temel sebebi din ile toplumun ilişkisidir. Bu çalışma din ile toplum arasındaki bağımlı mimariye yansımalarını anlatması bakımından son derece önem arz etmektedir.

I.II. Çalışmanın Kapsamı

Eski Mezopotamya bölgesinin topraklarının büyük bölümü, modern Irak devlet sınırları içerisinde kalmaktadır. Dönemsel olarak ise, bugün Türkiye, Suriye ve güneybatı İran bölgelerine yayılım göstermiştir. Bölge günümüzde sıcak çöl iklimine sahip olmasına karşın Antik dönemlerde verimli bir bölge konumundadır. Mezopotamya ayrıca kuzeyde serin dağlık bölgelere ve güneydoğuda saz dolgulu sulak alanlara sahiptir.

Nasıl ki devletler ve medeniyetler yüzlerce ve binlerce yıllık bir birikim sonucu ortaya çıkıyorsa, onlara zenginlikleri ve bütün koşulları ile ev sahipliği yapmış olan Mezopotamya bölgesi dünyanın en eski yerleşim birimi merkezlerinden biri olup, tarihte pek çok ilke de ev sahipliği yapmıştır.

Geç Kalkolitik Çağ'dan Erken Tunç Çağı sonuna kadar Mezopotamya'da yer alan tapınakların sosyo-ekonomik önemlerinin yanı sıra mimari olarak gelişimlerini ele alacağımız bu çalışmada, mimarilerin temellerini anlamak gerektiğinden dolayı zaman aralığı esnek tutularak M.Ö. 6000 - 2000 yıllarını içine alan ve yaklaşık 4000 yıl süren uzun bir dönem işlenecektir. Belirttiğimiz bu zaman aralığını arkeolojik terimler ile ifade edecek olursak Ubaid Dönemi, Uruk Dönemi, Cemdet Nasr Dönemi, Erken (İlk) Hanedanlar Dönemi, Akad Dönemi ve Erken Ur-III Dönemi'nde meydana gelen değişim ve gelişimlerden söz edilecektir.

Mezopotamya belirttiğimiz bu dönem aralığında büyük gelişim ve değişim kaydetmiş olup, küçük tarım yerleşimlerinden büyük devletlere dönüşen bir medeniyetler zinciri haline gelmiştir.

Konumuzun, tapınakların sosyo-ekonomik önemi ve mimari değişimi olarak iki yönden ele alınmasındaki temel sebepte burada yatmaktadır.

Bu medeniyetlerin siyasi olarak doğuşu ve gelişiminde nasıl ki tapınağın sosyal hayat ve ekonomiye yönelik etkisi olduysa, bu medeniyetlerin kentlerindeki en önemli mimari eserlerden olan tapınakların mimari olarak gelişiminin de o denli etkisi olduğunu düşünülmektedir.

I.III. Çalışmanın Yöntemi

Bu çalışma akademik ve bilimsel dokümanlar taranarak araştırılmıştır. Yukarıda belirtilen düşünceler bilimsel kitaplar, makaleler, dergiler ile desteklenerek ifade edilmektedir. Özellikle tapınakların sıralanması ve tanıtımlarında Amır H. Soudipour'un ‘‘An Architectural And Conceptual Analysis Of Mesopotamian Temples From The Ubaid To The Old Babylonian Period’’ adlı master tez çalışmasından yararlanılmıştır.

Mezopotamya tapınak mimarilerini inceleyen bu çalışma sadece mimari ölçüler ile sınırlı kalmamakla birlikte, mimarilerde oluşan değişimlerin sosyal ve ekonomik sebeplerini de inceleyerek analiz etmektedir. Yine çoğunluğu yabancı dillerde yazılmış kaynakların oluşturduğu bilimsel yazıların çevirileri yapılarak planlı, birbiri ile uyumlu bilgiler bir araya getirilmeye çalışılmıştır.

Çalışmada kullanılan bir diğer yöntem ise kütüphane araştırmalarıdır. Ege Üniversitesi kütüphaneleri Bursa Uludağ Üniversitesi kütüphanelerinin yanı sıra İnönü ve Cumhuriyet Üniversitelerinin kütüphaneleri de taranmış konuyla ilgili kaynaklardan yararlanılmıştır.

Çalışmanın net ve anlaşılır olması açısından gereksiz bölümlerden kaçınılmış çalışma üç ana bölümden oluşturulmuştur. Birinci bölümde Mezopotamya arkeolojisi, coğrafyası, kronolojisi ikinci bölümde Mezopotamya tapınakları ile ilgili konumlandırma, mimari özellik ve gelişim süreci ile ilgili bilgiler verilmiştir. Daha sonrasında ise Mezopotamya’da tapınak olarak günümüze kadar iyi örnekler sunan ve yapıldığı tarihten itibaren ardışık zamanlarda kullanım gören tapınaklar özenle seçilmiş olup mimari olarak incelenmiştir. Tapınak anlatımından sonra ise yine örnek olması açısından bölgenin günümüze kadar gelen süreçte en iyi veriler sunan zigguratı olan Ur Ziggurat’ı incelenmiştir.

Üçüncü bölümde ise tapınağın, toplum üzerindeki sosyo-ekonomik etkilerine yer verilerek inceleme çalışmaları tamamlanmıştır. Ekonomik alanda tapınağın etkilerini anlatmak için ticaret, tarım ve hayvancılık üzerinde olan gücünü ve etkisini, sosyal alanda ise tapınağın, emek gücü yönetimi, eğitim ve hukuk alanları üzerindeki organizasyonları incelenmiştir.

Çalışmanın sonucunda ortaya çıkartılan bulgular ve değerlendirmeler ise ‘‘Sonuç’’ başlığı altında işlenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1.1. Mezopotamya Arkeolojisi

Mezopotamya bölgesine, Haçlı Seferlerinden sonra günümüzden yaklaşık iki yüz yıl önce gelen Batı dünyası, bilimsel anlamda sistematik çalışmalara bu dönemde başlayabilmiştir.

Batı dünyası yaklaşık 200 yıl öncesine kadar, Mezopotamya bölgesi hakkında Haçlı Seferlerinden kalan yüzeysel bilgilere sahiplerdir. Bazı tüccarlar ve gezginler dışında Yakın Doğu hakkında bilgi edinebilecekleri kimse yoktur¹. Osmanlı İmparatorluğunun yıkılışı ile bölgenin farklı devletlere bölünmesi siyasi bir bütünlüğün kalmaması sonucu güvenlik neredeyse bütün Mezopotamya'da çok zayıf hale gelmiştir.

19.yy. ile beraber Batı dünyasının Yakın Doğu'ya olan ilgisi tekrar artmıştır. Bölgede hak iddia eden Avrupalı güçler aynı zamanda bölgeye ticari ve siyasi amaçlı gelmeye başlamıştır.²

1770 yılında Niebuhr adlı Danimarkalı bir mühendisin Arap seferlerine katılıp üç dilli yazıtları kopyalayıp yayımlaması ile başlayan süreç, 1808 yılında Rich'in İngiliz-Hindu ticaretini geliştirme amaçlı geldiği bölgede tarihi eser toplayıp höyükleri incelemesi ve sonra anılarını ve betimlemelerini yayımlaması ile devam etmiştir.

Henry Rawlinson adlı İngiliz subayın Pers Kralı Darius'un Bisütunu'nun keşfi ile devam eden süreçte (Görsel 2) ilk çevirisi yapılan çivi yazılı bu sütunun Kraliyet Asya Araştırmaları Derneğine sunulması³ sonucu Avrupa'dan Amerika kıtasına büyük devletlerin sömürgeci siyasi yayılımına arkeolojik alanda da bir sömürü cephesi açmıştır. (Harita 1)

1.1.1. Mezopotamya'da Yapılan İlk Arkeolojik Çalışmalar

Paul Emile Botta'nın 1842 yılında Musul'a Fransız Konsolosu olarak atanması, Fransa'nın Ninova bölgesinde arkeolojik olarak bir koloni oluşturmak için attığı bir adımdır. Botta'nın göreve gelişiyle birlikte kazı çalışmalarına başladığı ancak istenen buluntuları elde edemediği bilinmektedir. Devam eden süreçte Botta'nın Khorsabad Höyüğünde çalışmalar yaptığı ve Louvre Müzesine büyük taş kabartmalar göndererek Asurluların tarihine dair bilgileri ortaya çıkardığı

¹ Pollock 1999, 25.

² Kuklick 1996, 39.

³ Pollock 1999, 27.

bilinmektedir. (Harita 2) Asur başkentleri olan Ninova ve Nimrud'da çalışmalar yapan bir diğer isim Austen Henry Layard'dır. Bu gezginin çalışmaları bölgede hayal dahi edilemeyen bir zenginliği ve eşi benzeri olmayan buluntuları gün yüzüne çıkarmıştır. Layard'dan sonra onun asistanlığını yapmış olan ve arkeolojiyi ilk kez bilim dalı bazında ele alan Hormuzd Rassam onun iddialarını devam ettirmiştir.⁴

Yaşanan bu gelişmeler, Mezopotamya bölgesinde arkeolojik güç olma hırsını da artırmış, kurumlar ve hükümetler arkeolojik alanda yeni stratejiler geliştirerek, kişisel arkeolojinin sona ermesini, yerine kurumsal ve hükümetlerin desteklediği kazılara bırakılmasını sağlamışlardır. 1850-1870 arasında yapılan kazı çalışmaları sorunlu ve kısır geçse de Layard'ın Ninova'da bulunduğu tabletlerde göze çarpan ve o güne kadar bilinmeyen Sümerce metinlerin fark edilmesi, çift dilli tabletlerin araştırılmasıyla Sümerce' nin Akadca'dan yani Sami dillerinden çok farklı bir dil olduğunu ortaya çıkartmıştır⁵. (Görsel 1)

George Smith'in 1872 yılında bölgedeki Sümer çalışmaları sonuç getirmiş, Sümerlerin o güne dek bilinmeyen ama dünya tarihini etkileyen en büyük uygarlıklardan biri olduğu ortaya çıkartılmıştır. Güney Mezopotamya'da çalışmalar yapan Fransızlar da kent yöneticilerine dair bulgular sunmakla beraber Sümerce yazılmış binlerce kil tablet bulmuşlardır.

19.yy. İngiltere ve Fransa'da evrimci arkeolojiye yönelik bu ülkelerde arkeolojinin kültür ve tarihsel olarak gelişmesine engel olmuş arkeolojiyi Mısır ve Mezopotamya bölgesinde güç yarışı haline getirmiştir⁶. Bu dönemde İngiliz ve Fransız aydınlar tarih öncesinde kültürel gelişimin Orta Doğu'da Batı Avrupa'ya göre daha gelişmiş olduğunu inkâr edemeyecek kadar gerçek olduğunu bilmektedirler⁷. Bu durum iki ülke aydınlarını ve bilim adamlarını özellikle Mezopotamya ve Mısır bölgelerinde kurulmuş olan medeniyetleri sahiplenme çekişmesine kadar götürmüştür⁸. Ulusal üstünlüğün bir başka anlamı da sadece kendi sınırları içinde değil dünyanın diğer bölgelerinde de arkeolojik kazılar yapabilmek olduğu düşünülmüştür⁹. Bu başlık altında incelenen bütün keşifler ve kazılar aslında sadece arkeolojik projelerin eseri olmayıp buluntu

⁴ Pollock 1999, 28.

⁵ Pollock 1999, 29.

⁶ Ridley 1998.

⁷ Chamberlin 1983.

⁸ Larsen 1996.

⁹ Trigger 2014, 240.

arama sebeplerinin başka hedefler doğrultusunda da yapıldığını göstermektedir. Ancak o güne kadar gelmiş olan birikim, müzelerin amaçları, gelişimi, kazı ve çalışmaların sistemli bir hale dönüşmesine dair ilk adımlarını attığı da bilinmelidir.

1.1.2. Mezopotamya Sistemli Kazıları ve Günümüz

20.yy. ile beraber geçmişten gelen birikim ile Alman arkeologların Arkeoloji biliminde atılımları ile beraber Mezopotamya'da yapılan kazı çalışmaları yeni bir boyut kazanmaya başlamıştır¹⁰. Daha çok mimari ile ilgili çalışmalar yapan ve 1899 yılında Babil'de kazılara başlayan Alman Robert Koldewey ve ondan kısa bir süre sonra onun asistanlığını yapan Walter Andrea'nın Asur kazıları bu anlamda öncü kazılar olarak göze çarpmaktadır. Andrea'nın Asur kazılarında sistemli yani özenli kazı geleneğine yaptığı önemli bir ekleme höyüklerin derinliklerini ölçmek için düzenli şekilde stratigrafik sondajı kullanımı olmuştur. Mimarilerin zamansal dizinine artan ilgi sonucu bu sistem daha çok kullanılmaya başlanmıştır. Yine bu bölgeye uzak olmayan bir alanda çalışmalar yapan Flinders Petrie Mısır ve Filistin'de zaman dizinsel sıralamaları belirlemek amacıyla keramik tipolojilerin kullanımını başlatmıştır. Bu gelişmeler sonucu bilim insanları yazı öncesi dönem veya yazıtı olmayan buluntuları sıralamakta işlerini daha kolay hale getirmişlerdir.

I. Dünya Savaşının sonlanması ile beraber Osmanlı'nın dağılması ve bu dağılmadan sonra oluşan boşluklarda İngiliz ve Fransız mandaların kurulması sonucu bölgenin Arkeolojik çalışmaları farklılık göstermeye başlamıştır¹¹. Neredeyse her biri farklı din ve dile sahip ülkelere rehberlik etmek ve onların bağımsızlık haritasını çizmek için kurulduğu iddia edilen mandalar bu bölgelere, yani geleceğin bağımsız devletlerine kimlik kazandırmak ve yeni uluslar ortaya çıkarmak, bunu da geçmişten gelen kültürel mirasa dayandırmak amacıyla çalışmalar yapmaya başlamıştır. Bunun sonucunda koleksiyonculuk üzerine yapılan kazılar yerini yavaş yavaş hedefi olan kronolojiye katkı amaçlı yapılan çalışmalara bırakmaya başlamıştır. Almanlar Uruk bölgesinde önceki dönemlerden devam eden kazılarını sürdürmüştür. Fransızlar Kış'de kazılar yapmaya başlamış ve Birleşik Devletlerden gelen araştırmacılar Şuruppak'ta ve Dyala'da çalışmalar yapmıştır.

Çalışma alanlarından da anlaşılacağı gibi daha çok Sümer dönemi ve sahası üzerine bir talep olduğu anlaşılmaktadır. Aynı döneme ait geniş sahalara ulaşmayı hedefleyen yatay kazılar

¹⁰ Kuklick 1996, 88.

¹¹ Pollock 1999, 33.

dışında daha da geçmiş dönemleri görebilmek adına yapılan stratigrafik sondaj kazıları yapılmıştır. 1930'lu yıllara gelindiğinde uzmanlar bazı konferanslar yaparak bugünkü kronolojinin temelini oluşturan çanak çömlek ve mimari özelliklere bağlı kalarak belli bir zamansal düzende uzlaşmışlardır.

Ubaid, Uruk, Cemdet Nasr, Erken Hanedanlar Dönemi olarak adlandırdığımız dönemler o günlerden günümüze kadar kullanılmaktadır¹². Sümerlerin yazıları, bölgeye nereden geldikleri ve mimarileri hakkında kafaları karıştıran sorular meydana getirmiştir. Ziggurat mimarisi ve toplumsal yaşayışları ile ilgili çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Kısaca bu dönemde yani 1920-1930 dönemleri arasında yapılan kazılar daha çok kültür, mimari ve sanata duyulan ilgi ve merak ile yapılmıştır. II. Dünya savaşıdan sonra ise sorular değişmekle beraber araştırmaların boyutları büyümüş buna ek olarak arkeoloji de değişimler geçirmiş ve günümüze kadar gelmiştir.

1940-1950 yıllarına baktığımızda karşımıza yeni araştırma konularının çıktığını görmekteyiz. Robert Braidwood'un Neolitik Dönem ve köy hayatının detaylarına ulaşmak amacıyla yaptığı çalışmalar göze çarpmaktadır. Onun yaptığı çalışmalar bölgede ekonomik örgütlenmelere ve insanlar ile doğal çevre arasındaki etkileşimi ele almakta ve bu alanda ilk çalışmalardan biri olma niteliğindedir. Yine bu dönemde Thorkild Jacobsen ve Robert Adams'ın yaptığı bölgesel yerleşim etütleri insanların yerleşmek için seçtikleri alanların özelliklerini anlamaya, doğadan ve çevreden nasıl yarar sağladıklarını ortaya çıkarmaya yardımcı olmuştur. Bu çalışmalar sonucunda Sümer Dönemi'nden önceki dönemlerin de değeri anlaşılmış olup yeni çalışmaların temelleri atılmıştır.

1960 yılı ile beraber Birleşik Devletli arkeologlar devlet ve şehir toplumlarının gelişimi ile ilgili çalışmalarını yani onların kültürel değişimlerini inceledikleri çalışmaları Mezopotamya bölgesine de uygulamaya başlamışlardır. Henry T. Wright ve Gregory Johnson Mezopotamya ve diğer bölgeleri birbiri ile kıyaslama amacıyla bölgenin ekonomik ve siyasal örgütlenmesini çözmeye amaçlı çalışmalar yürütmüşlerdir. Aynı şekilde bölgede Robert Adams'da kültürel çevre bilim ile siyasal örgütlenme verilerini beraber kullanmış ve bu yönde çalışmalar yürütmüştür.

Yakın zamana geldiğimizde Mezopotamya bölgesi için kullanılan yaklaşım, Immanuel Wallerstein'in modern kapitalist dünya üzerine araştırmalarına dayanan dünya sistemler

¹² Pollock 1999, 36.

kuramıdır. Bu yaklaşımı benimseyen başlıca arkeologlar Guillermo Algaze, Philip Kohl, Christopher Edens gibi önemli bilim insanlarıdır. Bu yaklaşımın Mezopotamya arkeolojisinde önemli ölçüde benimsendiği ve bölgenin biliminin gelişmesini önemli düzeyde etkilediği görülmektedir¹³.

1.2. Mezopotamya Kronolojisi

Bu çalışmanın tarihsel dönem aralığı ve bu aralığın öncülü konumunda olan tarihsel sürece bakılacak olursa geleneksel Mezopotamya tarihi kronolojisinin anlatımında, konunun da esas aldığı kültür, medeniyet, hanedanlıklar ve mimari olarak sınıflandırıldığı bir tarihsel kronoloji kullanımının daha anlaşılır olacağı düşünülmektedir. Bu sınıflandırmada Mezopotamya'da karakteristik bir özellik haline gelmiş olan siyasi kontrollerin değişmesi sonucu oluşan kargaşa dönemlerinde ortaya çıkan siyasi boşlukların anlaşılmasında devreye yazılı tabletlerin girdiği görülmektedir¹⁴.

1929 yılı gibi erken bir tarihte Mezopotamya'daki kazılar arasında bölgeyi tanıma ve temele dayandırma hakkında bilgiler edinildikten sonra sıra alt kültürleri tanımlamaya gelmiştir. Ancak bu zamana kadar farklı uluslardan arkeologlar tarafından yapılan çalışmaların her biri kendi stratigrafik anlayışına sahip olduğundan bu arkeoloji dünyasında tartışma konusu haline gelmiştir.

Evensel tek bir terminoloji sisteminin kullanılmaması bazı sorunları beraberinde getirir de günümüzde ortak olarak kullanılan ve ekler bölümünde gösterilmiş olan belli bir kronolojik sıralama yapılmıştır¹⁵. (Tablo -1)

1.3. Tapınak Tanımı, Mimari Özellikleri ve Kentlerde Konumlandırılması

1.3.1. Tapınak Tanımı

Tapınaklar neredeyse bütün dinler göz önüne alındığında bir ağaç kadar basit bir şekilden devasa ve karmaşık bir mimari olarak kendine bir şekilde yer bulmuştur. Tapınak insanoğlu için ilahi güç ile iletişim kurulabilen, tanrıya en çok yaklaşılan, onun için ritüeller yapılan ve ona

¹³ Pollock 1999, 38.

¹⁴ Postgate 1992, 22.

¹⁵ Lloyd 1984, 37.

ulaşmayı sağlayan alan olarak kabul görmektedir. Genel hatları ile Mezopotamya dinlerinde gördüğümüz dini özellikler tapınak mimarisine de yansımıştır.

Tanrıların evi olarak düşünülen Mezopotamya tapınakları onların dünyadaki mekânı olarak kabul görmüştür¹⁶. Bütün büyük kentler çok sayıda tapınağı içinde barındırmıştır. Hepsi belli ilahlara adanmak amacıyla yapılmıştır. Bu tapınakların büyüklüğü ve görkemi yerleşimin önde gelen tanrısına adanmış ve genellikle yerleşimin merkezi bir noktasına konumlandırılmıştır. O tanrının şehrin tamamını koruduğu düşünülmüştür.

Ayrıca yine bu dönemde zigguratların yapıldığı görülmektedir. Kerpiç platform üzerine oturtulan mimari sürekli üstüne eklemeler yapılarak devasa boyutlara ulaştırılmıştır. Bu tapınaklar dönemin en özel ve ileri mimari tekniklerine sahip eserlerindedir¹⁷.

Tapınak planlarının gelişimine bakıldığında yukarıda verilmiş olan kronolojik dönemlerin kendi mimari tarzlarına göre değişiklik gösterdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca mimari olarak değişim sosyal ve ekonomik hayata göre de farklılıklar içermektedir. Tapınakları, mimari olarak sınıflandırabileceğimiz gibi aslında sosyal ve ekonomik hayattaki önemlerine veya kullanım amaçlarına göre de sınıflandırabiliriz. Bu çalışmanın özellikle üzerinde durduğu temel konu da tapınakların mimari gelişiminde ve değişimde görülen ve sürekli vurgulanan sosyo-ekonomik nedenlerdir.

1.3.2. Mezopotamya Tapınak Mimarisi ve Özellikleri

Mezopotamya tarihsel süreç içerisinde pek çok tapınak modeline ev sahipliği yapmakla beraber bazı mimari tiplerin ise ilk olarak inşa edildiği bölge olarak bu konuda önemli bir merkez halindedir. Her önemli yerleşim merkezinde bir veya daha fazla tapınak olduğunu bu tapınakların zamansal süreçlerde değişimler göstererek farklı modeller ile yapıldığı görülmektedir.

Bu çalışmanın tarihsel aralığı göz önüne alınarak tapınak mimarisinin bir yapı olarak karşımıza çıktığı dönemden başlanarak incelenmesi gerekmektedir. Ubaid Dönemi ile başlayan ve kesintisiz veriler sunan tapınak mimari örnekleri Mezopotamya coğrafyasının sahip olduğu bir zenginliktir. Anlatım planı doğrultusunda bakıldığında öncelik yapı malzemelerine verilecek olursa Mezopotamya tapınak mimarisinin bu dönemde genel olarak kerpiç mimari temeline

¹⁶ Demirci 2017, 80.

¹⁷ Pollock 1999, 69.

dayandığı görülmektedir. Kerpiç basit olmasına rağmen, hem günlük kullanıma uygun binaları hem de anıtsal yapıları bu dönemde bir arada inşa ederken, görkemli yapıların yapımında da başarı ile kullanılmıştır.

Bölgenin ilk tapınaklarının tek odalı biçimde inşa edilmesi dışında Ubaid Dönemi'nde ev ve kamusal alanlarda kullanılan üç bölümlü "tripartite" denilen mimari model(Görsel 3) ve ona benzer özellikler gösteren "T" biçimli haç şeklinde tabir edilen mimari model gibi çeşitlilikler görülmektedir. (Görsel 4) Ayrıca yapılar yükseldikçe ve büyüdükçe her dönem üzerine inşa yapılarak oluşturulan ve platform üzerine yapılan zigguratların ortaya çıkışı ile zirveye ulaştığı düşünülmektedir. Büyük olan tapınakların evlerden kat be kat büyük olduğu, küçük inşa edilenlerin ise herhangi bir ev boyutuna kadar indirildiği görülmektedir.

Örnek teşkil etmesi açısından birkaç yerleşimden bahsedilecek olunursa, Kalkolitik dönemden itibaren tapınak mimarisinin düzenli olarak işlendiği önemli merkezlerden olan Eridu'da XVII. ve XVI. tabakalardan itibaren tapınak mimarisi olduğu düşünülen tek odalı yapılar dikkat çekmektedir. Arkeologlar tarafından bu mimari alanlarda kültürel inançların yapıldığı düşünülmekte ve mimari temellerini Geç Çanak Çömlekli Neolitik Çağ kültürü olan Samarra'dan aldıkları düşünülmektedir¹⁸.

Korneinko'ya göre Eridu'da XVI. seviyede küçük bir Ubaid tapınağı inşa edilmiştir¹⁹. Devam eden süreçte ise tapınak IX. tabaka ile değişime uğramış ve tripartite model ile yapılmaya başlanmıştır. Uruk Dönemi'nde yüksek platform üzerine inşa edilmeye başlandığı görülmektedir²⁰. Eridu yerleşiminin Ubaid Dönemi'ne tarihlenen ve araştırmacılara kesintisiz veriler sunan XVII tabaka boyunca farklı tapınak tiplerine ve modellerine ev sahipliği yaptığı görülmektedir.

Eridu'nun erken dönemlerinde tek bir oda şeklinde inşa edilen tapınağın mimari özelliklerinin, sonraki dönemlerde standart üç bölümlü "tripartite" modele nasıl dönüştüğü ve bu dönüşümün takibi önemli bir noktadır²¹. Yine Geç Ubaid Dönemi mimarisi ile yapılmış olan Uqair' de ki "The White Temple" tam bir ziggurat olmasa bile düzensiz bir platform üzerine inşa

¹⁸ Kubba 1998, 2.

¹⁹ Kornienko, 2006, 134-147.

²⁰ Postgate 1992, 110.

²¹ Roaf 1992, 427.

edilmiştir. Görünüm olarak ziggurata benzemekle beraber tapınak kısmının “tripartite” plan ile yapıldığı görülmektedir²². Devam eden süreçte yani M.Ö. IV. binyılda kentleşmenin gelişimi ve devletleşme sürecinin hızlanması ile beraber üç bölümlü planların farklı varyasyonlarını görmek mümkündür²³. (Görsel 5)

Tapınakların süreç içinde nasıl ve neden değişim gösterdikleri konusunda yapılmış olan çalışmalara bakıldığında, tapınakların mimari gelişimlerinin yanı sıra sosyal ve ekonomik nedenler ile mimaride oluşan değişimlerin ilgisinin yüksek olduğunu anlaşılmaktadır.

Tapınakların çeşitli mimari planlar ile yapılması bölgenin mimari zenginliğini gösterse de konu ile ilgili çalışmalar yapan araştırmacıların, mimari gelişimin anlatımında bütünlüğü bozabilecek problemlere sebep olabilmektedir. Bu zenginliğin vermiş olduğu anlatım problemini aşmak amacıyla yer yer sınıflandırma yaparak, yer yer anlatım aralarında belirtmeler yaparak Mezopotamya tapınak mimarilerinin gelişim ve değişimi incelenebilir.

Tapınak mimarisinin dönem özelliklerine göre, geçmişten gelen birikime göre, ihtiyaca göre, konuma göre ve tapınağın gücü ve işlevine göre değiştiği düşünülmektedir. Öncelikli olarak yaklaşık M.Ö. 5800–2000 yılları arasında belirtildiği gibi “Tek odalı”, “Tripartite”, “T biçimli” ve “Platform üzerine inşa edilmiş” tapınaklar ile beraber bu model tapınakların daha gelişmiş ve farklı tipte inşa edilmiş olanlarına bakılmalıdır²⁴.

1.3.3. Mezopotamya Tapınaklarının Konumlandırılması

Mezopotamya tapınaklarının bilindiği kadarı ile hepsi şehirlerin içinde yer almaktadır. Kült faaliyetlerinin şehir dışında gerçekleştiğine dair elimizde yazılı veya materyal olarak herhangi bir kaynak şimdilik bulunmamaktadır. Kırsalda kült nesnelerinin varlığı konusunda Anadolu ve Filistin bölgelerine nazaran Mezopotamya bölgesinde böyle bir veriye rastlanmamış olunması ya hala yeterince kazının yapılmadığı ya da diğer bölgeler ile Mezopotamya arasında farklılıklar olduğu sonucunun çıkartılmasına sebep olmuştur. Mezopotamya dininin kökenlerini güney bölgeden aldığı diğer bölgelere göre farklılıklar taşıdığı düşünülmektedir. Çünkü Güney Mezopotamya’nın Kuzey Mezopotamya ve Anadolu’ya göre jeolojik ve iklim olarak “doğal kült” alanı yok denecek kadar azdır. Doğal kült yani doğada kendiliğinden bulunan herhangi bir şeyin

²² Postgate 1992, 112.

²³ Heinrich 1982.

²⁴ Erarslan 2010, 11-17.

insanlar tarafından kutsal olarak atfedilmesi durumu Güney Mezopotamya’da olmadığı için bölge insanı sürekli çalışmak ve mimari yapılar inşa etmek zorunda kalmış ve bunun sonucunda mimari teknik yönünden hatta ticaret ve ulaşım yönünden diğer bölgelere göre daha fazla gelişmek zorunda kalmışlardır²⁵. Bu durum o dönemde yaşayan toplum için büyük sıkıntılar oluşturmalarına karşın, bugün bilimsel çalışmalar yapan arkeologların daha fazla veri elde etmesinde etkili olmuştur

Kült alanı olarak anılabilecek tek alanın, suçluların temizlenmesi veya arındırılması için suya atıldığı nehirler olduğu düşünülse de bu nehirler yazılı kaynaklarda adsız olduğundan tam olarak belirlemek henüz mümkün olmamıştır²⁶. Yine bu şekilde Asur bölgesinde dağ ve ağaçlarda bazı kült olaylarının yaşandığı bilirse de sürekliliği olmaması ve şekilleri ve mimari olarak boyutları hakkında kaynakların yetersiz olması sonucu kesin bir yargıya varmak henüz çok zor görünmektedir. Hanedanların değişimi, yöneticilerin dünya görüşü hakkındaki fikirleri gibi etkenler sonucu yazılı metinlerde tutarsızlıklar da görülmektedir. Örneğin Gılgamış Destanında sedir ormanlarındaki ağaçların kesilmesi dine zarar veren bir olay gibi anlatılırken aynı olay destanın başında güneş tanrısı tarafından istenmiş ve normal bir durum gibi anlatılmıştır. Bu tip çelişkiler Mezopotamya dini inancının yaşandığı alanların daha çok şehir içinde mimari yapılarda daha fazla ve tutarlı veriler sağladığını göstermektedir²⁷.

Mezopotamya tapınaklarının tanrılara ait evler olduğu düşünülmüştür. Onların her ne kadar doğa ile alakalı güçleri olsa da yaşam alanları tapınaklar ile sınırlandırılmıştır. Örneğin krallar bölgede olası bir kıtlık olduğunda dağlarda veya nehirlerde ayinler yapmamıştır. Şehrin tapınağında Tanrıça İnanna’yı ziyaret etmişlerdir. Bu yüzden tanrıların şehirlerden bazı özel günler dışında dışarı çıktığı düşünülmemektedir²⁸. Sümerce Martu olarak bilinen Akkadlarda Amurru olarak anılan göçebe tanrı dışında diğer tanrıların hepsinin sabit bir mekânının olduğu düşünülmektedir. Martu’nun ise Adnigkidu ile evlenmesi sonucu göçebeliğinin sona erdiği ve onun da yerleşik bir tanrı olduğu efsanevi metinlerde görülmektedir²⁹. Buradan anladığımız üzere

²⁵ Mieroop 1997, 215.

²⁶ Black and Green 1998, 155.

²⁷ Çığ 2012, 6.

²⁸ Mieroop 1997, 216.

²⁹ Edzard 1987, 433.

tanrıların şehrin dışına çıkmalarında herhangi bir engel olmamasına karşın dönem insanların onları şehrin içinde canlandırdıkları görülmektedir. (Görsel 6-7-8-9)

Şehirlerde oluşan sosyal tabakalar ve uzmanlaşma gibi farklılıklar sonucu kentsel planlarda değişim ve gelişimler de yaşandığını bilmekteyiz. Saray ve tapınaklar hiyerarşiyi de belli etmek amacıyla özenli şekilde inşa edilmiş ve zamanla karakterize hale gelmiştir. Yerleşim merkezini diğer kamu binaları ile beraber atölye ve depo alanları oluşturmuştur. Ekonomik farklılıklar aile statülerinde ve yaşam alanlarında farklılıklara sebep olmuştur. Giderek karmaşık bir hale gelen şehir planında büyük tapınaklar ve yanlarına küçük tapınaklar eklenerek inşa edilmeye başlanmıştır. Mesela Uruk'ta Eanna Tapınağı birbirine bağlı kutsal alanlar ve yakınlarında inşa edilen Anu Tapınağı ile karakterize bir görünüm kazanmıştır³⁰.

Tüm bu veriler ışığında bakıldığında Mezopotamya tapınaklarının özgün oluşu ile tanrıların hareket alanları arasında bir çelişki olduğunu görülmektedir³¹. Bu çelişki arkeologlara gösteriyor ki tapınaklar sadece birer kült merkezi değil aynı zamanda birer idare merkezi olarak da kullanılmıştır. Yalnızca dini kurumlar değil aynı zamanda ekonomik faaliyetleri yöneten aynı zamanda idari bina görevi gören gerektiğinde ise depolama için kullanılan birimlerdir. Özellikle Güney Mezopotamya bölgesinde tapınakların üretilen ürünlerin ve mevcut kaynakların dağıtımlarında organizasyonu sağlayan birim olması, resmi işlemleri yapabilen yetkili bir kurum olması yukarıda belirtilen çelişkinin açıklayıcısı sayılabilir.

İlerleyen dönemlerde ise tapınak güç yapılarının değişmesi ile ekonomik gücünü kaybetmeye başlamıştır. Ancak bu süreçte toplum tarafından o kadar içselleştirilmiş ve önemli hale gelmişlerdir ki her dönemde göçebe halklar dahi tapınakların etkisi ile yaşamlarını değiştirmek durumunda kalmışlardır. Tanrıların şehirlerde olması tapınakların varlığını gerektirmiştir³². Ancak tapınak güç kaybettikçe şehir içindeki konumlarının merkezi alanlardan çok kenarlara doğru değişime uğradığı görülmektedir. (Görsel 10-11-12)

³⁰ Mario 2011, 69.

³¹ Mieroop 1997, 216.

³² Mieroop 1997, 217.

İKİNCİ BÖLÜM

2. Mezopotamya Dini Mimari Örnekleri

2.1. Tapınaklar

Mimari insanlığın işlevsel ve kavramsal olarak ortaya çıkardığı bir sanat dalıdır. Bu sanatı oluşturan iki ögenin birbiri ile olan ilişkisi insanoğlunun birikimlerinin nasıl geliştiğini ve ilerlediğinin anlaşılması için bir fırsattır. Arkeoloji bilimi bu fırsatı değerlendirmekle yükümlüdür ve bu yüzden bu bilimde mimariyi cansız maddelerin bir araya getirilerek oluşturulması sonucu ortaya çıkmış yapılar olarak incelemek arkeoloji biliminin özüne aykırıdır.

Arkeolojiyi insan zihninde bu şekilde yorumlamanın arkeoloji açısından daha anlaşılır olacağı düşünülmektedir. Bu yüzden arkeolojik konuları bu düşünce ve yaklaşım ile temellendirilerek anlatımının daha etkin ve anlaşılır olacağı düşünülmektedir.

Bu çalışma bölgenin devamlı ve net bilgiler vermesi bakımından seçilmiş farklı tapınaklar üzerinden ilk olarak Ubaid Dönemi sonu, III. Ur Hanedanlığı Dönemi başına tarihlenen zamansal süreçteki gelişim ve değişimi anlatmaktadır. Tapınaklarda gördüğümüz mimari özelliklerin ve tekniklerin üzerinde durmakla beraber farklı tapınak tiplerinde görülen farklılıkların karşılaştırılması açısından örnek teşkil edebilecek bir çalışmadır. Çünkü farklı tanrılar farklı mimarileri ve bu mimarilerin gelişmelerini etkilemektedir. Farklı dönemlerde mimarideki gelişim ve değişimi yine farklı tapınaklar üzerinden ele almaktadır.

Tapınaklardaki mimari değişimler sadece mimari teknolojiyi değil aslında toplum yapısının, dini yaşayışın, sosyal hayatın ve pek çok alanın kavranmasına yardımcı olmaktadır. Mezopotamya bölgesinde gördüğümüz tapınak mimarilerindeki farklılık ve değişimleri kavramak için de yine belirtilen alanların iyi analiz edilmesi gereklidir. Bu kavramlar birbirine bağlı halkalar gibidir. Tanrıların anlatılan zaman aralığında toplum içinde gördüğü değeri ve önemi anlamak gerekmektedir. Tanrının ait olduğu kenti ve temelde bu kent için ne ifade ettiğini bilmek gerekmekte ve buna göre mimarideki değişimleri yorumlamak gerekmektedir. Tanrının yetki alanlarını ticaretten tarıma, hukuktan hayvancılığa kadar kent yaşamındaki etkisini analiz ederek işlemek gerekmektedir.

Mezopotamya tapınakları düşünülürken öncelikli olarak bilinmesi gereken unsur bu alanların bugünkü camii veya kilise gibi cemaatlerin toplandığı bir alandan ziyade daha çok tanrının kendi içinde bulunduğu, yaşadığı, yemek yediği bir alan olduğunu anlamaktır. Tıpkı bugün insanların kendi mahreminde yaşamlarını sürdürdüğü hayat biçimine benzeyen bir şekilde yaşatıldıkları bilinmelidir.

Tanrının evi olarak düşünülen tapınaklar önceleri dışarı açık daha sonra bir mahremiyet alanı olarak kullanılmıştır. Tanrıların fiziksel kimlikleri vardır, birbirleri ile ziyaretleştikleri, kızdıkları veya mutlu oldukları bilinmektedir. Ayrıca ekonomi ve tarım gibi alanlarda söz sahibi oldukları bilinmektedir. Bu bakış açısı ile bakıldığında dönem tapınaklarının anlaşılması daha kolay bir hal alacaktır.

2.1.1. Eridu Tapınağı

Tell Abu Shahrein yani eski adı ile Eridu antik kenti Ur'a 24 km uzaklıkta olan Fırat kıyısında yer alan bir yerleşim birimidir. Eridu kenti uzun bir süre kesintisiz olarak yerleşim görmesi ile bilinmekte ve bu özelliği ile araştırmacıların ilgi odağı olmaktadır. Kent aynı zamanda Mezopotamya'nın ilk şehirlerinden birisi olarak ayrıca önem arz etmektedir. M.Ö. 6. binyıldan Achamenid Dönemi'ne kadar yani M.Ö.4.yy. e kadar yerleşim olarak kullanılmıştır³³. Eridu kenti Uruk ile beraber bölgenin en eski kentlerinden biridir. Hatta bazı kaynaklarda bölgenin en eski kenti olarak geçmektedir. İlk Sümer tapınaklarının Eridu'da ortaya çıktığı ve Mezopotamya'da genel olarak kabul gören teorinin "önce tapınak sonra kent teorisi" olması sebebiyle adı ilk kent olarak geçmektedir. Eridu kenti Uruk'a göre nüfusu az olmasına karşın M.Ö. 4. binyıl ortalarından sonra nüfus olarak karmaşık bir yapıya bürünmüş ve bilim insanları tarafından anlaşılması daha zor bir hale gelmiştir³⁴. (Harita 3)

Eridu'da bulunan tapınak yaklaşık olarak M.Ö. 4500 de inşa edilmeye başlanmış olup bu zamandan itibaren başlayan gelişimi, hangi planların hangi tabakalarda kullanıldığını ve mimaride görülen farklılaşmaların incelenmesi açısından somut veriler sunmaktadır. Yerleşimde bulunan yedi adet höyük farklı dönemlerde oluşmuştur. Safar ve Lloyd tarafından 1 numaralı höyük olarak

³³ Safar, Lloyd, Mustafa 1981, 30-31.

³⁴ Tellier 2009, 42.

incelenmiş olan alana ait Tapınaklar ve Zigguratın olduğu bilinmektedir. Büyüklüğü yaklaşık olarak 580 x 540 m olarak tespit edilmiştir³⁵.

Sümer metinlerinden anlaşıldığı kadarı ile Eridu kenti deniz kıyısında bir yer olarak tabir edilmektedir. Yerleşimin güneybatısında bataklık izlerine rastlanmıştır. Eridu'nun tapınaklarının adandığı kutsal tanrı Enki Akkadça "Ea" olarak bilinmektedir. Enki yeraltı ve tatlı su tanrısı olarak tabir edilmekle beraber yağmur ve bataklık alanını da sembolize etmektedir³⁶. Enki Dicle ve Fırat nehirlerinden tasvirini almış olabilir. Bazen her iki omzundan su akar gibi betimlemelerine rastlanmaktadır, bu suyun kaynağının bir gemi olduğu ve bu gemiden suyu bereket için bölgeye taşıdığı düşünülmektedir³⁷. Enki buna ek olarak o dönemde yerleşimin bulunduğu bu çöl ikliminde dahi bilgeliği ve gücü sayesinde ekilip, biçilen alanlarda bereketi buraya taşıdığı su ile sağlamaktadır. Eridu'da art arda yapılmış olan tapınakların hepsi ona adanmış olup bu tapınakların onun evi olduğu ileri sürülmektedir.

Eridu kazılarında bulunan tapınak mimarisine bakıldığında Erken Ubaid Dönemi'nde inşasına başlanan ardışık tapınak mimarisinin en erken tapınağı XVI. tapınaktır. Ur III Dönemi Ziggurat Platformlu yapı altında gömülü kalan ve neredeyse hiç kalıntısı bulunamayan I. ve II. tapınaklar ile son bulur. Ziggurat yapısının inşasından dolayı I. II. III. IV ve V. tapınaklardan geriye alçı platform dışında çok fazla veri kalmamıştır.

Eridu'da görülen ilk mimari unsur dört paralel duvardan oluşmaktadır. Paralel duvarların her biri yaklaşık olarak 3-4 metre uzunluğa sahiptir. Kerpiçten yapılmış olan bu duvarlar yer seviyesinden 10.9 metre aşağıda yani XVIII. seviyesinde ortaya çıkartılmış olup kendinden sonraki döneme ait mimarinin temellerini oluşturduğu düşünülmektedir³⁸. (Şekil 1)

Tapınak XVII (Şekil 2) Eridu'daki en eski deşifre edilebilir binadır. Tapınak odasının iç ölçülerinin her biri 2.80 metre olan kare bir yapıdır. Duvarlar kerpiçten inşa edilmiş içe sıva yapılmıştır. Binanın duvarlarında kapı veya pencere izi yoktur, ancak binanın kuzey köşesi kazıldıkça kapının, odanın kuzey köşesinde yer alıyor olabileceği düşünülmeye başlanmıştır. Oda Kuzey-Batı, Güney-Doğu yönündedir. Yön ileriki dönemlerde değişmemiştir. Güneybatı ve

³⁵ Safar, Lloyd, Mustafa 1981, 31.

³⁶ Jacobsen 1976, 110.

³⁷ Lambert 1997, 5-6.

³⁸ Safar, Lloyd, Mustafa 1981, 86.

kuzeybatı duvarların ortasında iki çıkıntı yapılmıştır. Bu iki mimari unsur tavan yapısını tutan ahşap kirişlerin yerleştirilmesi için yapılmıştır. Güneybatı duvarın yanındaki odanın dışında, 1.30 metre çapında dairesel bir fırın vardır. Yapının içinde bir sunak veya sunuma dair bir iz tespit edilememiştir. Binanın içindeki tek özellik, 20 cm yüksekliğinde kerpiçten yapılmış kare bir kaidedir³⁹. Bu kaidenin kült alanı olma ihtimalini desteklediğini göstermektedir⁴⁰.

Tapınak XVI (Şekil 3) doğrudan önceki tapınağın kalıntıları üzerine inşa edilmiştir. Yapı, kuzeybatı duvarında küçük bir odaya sahiptir, haç şeklinde yapılmış dikdörtgen biçimlidir. XVI. tapınağın duvarları kerpiçten yapılmış olup bir önceki tapınağa göre daha özenlidir. Tapınak duvarları XVII. tapınağın aksine içe sıvalıdır. Odanın giriş kapısı güney-doğu duvarında, merkezden batı duvarına biraz yakın olacak şekilde yerleştirilmiştir. XVII. tapınağa benzer şekilde, yapının merkezinde kül ve ateş izlerini taşıyan dikdörtgen bir kaide vardır. Kapı pervazının yanındaki güneydoğu duvarlarında, pervazları güçlendirmek için iki çıkıntı vardır. Güneybatı ve kuzeydoğu duvarlarının ortasında, her biri 40 cm genişliğinde kerpiçten yapılmış iki çıkıntudan ikincisi, tavanın ahşap kirişlerini desteklemektedir. Binanın dışında iki özellik vardır. Biri girişin yanında bulunan iç mekâna benzeyen bir kaide, diğeri ise güneyde bulunan dairesel bir fırındır. Bu binada 24 cm yüksekliğinde bir kült platform ortaya çıkartılmıştır. Kült platformu dikdörtgen şeklindedir ve bir nişin ortasında bulunmaktadır⁴¹.

Tapınak XV (Şekil 4) başlangıçta bir tapınak olarak düşünülmemiş, ancak tapınağın yıkıntıları üzerine inşa edildiği için XVII. tapınak olarak kabul edilmiştir. Tapınak, iç ölçüleri 7.30 x 8.40 m olan dikdörtgen bir oda şeklindedir. Tapınağın kuzeybatı duvarına paralel bir duvar bulunmuştur ancak bu duvar binaya ait bir parça değildir. XV. tapınağın yapı malzemesi Eridu'daki diğer tüm tapınlardan farklıdır. Duvarların kalınlığı birinden diğerine farklılık göstermekte iken paralel duvarlar ise aynı kalınlığa sahiptir. Güneybatı ve kuzeydoğu duvarları diğerlerinden daha incedir. Kuzeydoğu ve güneybatı duvarları iki sıra tuğladan, diğerleri tek bir tuğladan yapılmıştır. Binanın batı köşesinde küçük bir bölme vardır ve güneydoğu ile kuzeybatı duvarları payandalarla desteklenmiştir. Kuzeydoğu duvarının yanında bir de dış fırın bulunmaktadır. Tapınak XV 'den

³⁹ Safar, Lloyd, Mustafa, 1981, 86.

⁴⁰ Soudipour 2007, 7.

⁴¹ Safar, Lloyd, Mustafa, 1981, 88.

sonra, XIV, XIII, XII tapınaklarının gerçek bina izleri yoktur ancak bina seviyeleri tespit edilmiştir⁴².

Bir sonraki anlaşılabilir tapınak, Tapınak XI'dir (Şekil 5). XI. Tapınak, Eridu'da bir platform üzerine inşa edilen ilk tapınaktır. Önceki tapınaklardan daha karmaşık yapılmıştır. Platform, önceki binanın kum, moloz ve kalıntılarıyla dolu içi boş gövdelerden yapılmıştır, bu nedenle platform kerpiçten yapılmış sağlam bir yapı değildir⁴³. Platformun güney-doğu duvarında parapet duvarla çevrili bir rampa paralel duvarlar üzerine inşa edilmiştir. Rampa 1 metre yüksekte ve genişliği 1.20 metredir. Daha sonraki dönemde platformun uzatıldığı anlaşılıyor, ancak inşaat malzemesinin aynı kaldığı görülmektedir. Sonraki dönemde rampa yerine merdiven yapılmıştır.

Tapınak XI Eridu'daki ilk karmaşık yapıdır. Duvarlar uzun, dikdörtgen (52 x 27 x 7 cm) kerpiçten yapılmıştır. Duvarın kalınlığı tuğla kalınlığı ile aynıdır. Tapınağın yapının merkezi olan ana odası vardır. İçinde oyuklar ve payandalar görülmektedir. Destekler duvarların dış yüzeyine yerleştirilmiş ve iki işlev için kullanıldığı düşünülmüştür. Merkez odanın boyutları 4.50 x 12.60 metredir. Yapının kuzeydoğu ve güneybatı tarafında kalan bölgenin ortadan kalktığı görülmüş ancak güney duvarında her biri ana odaya ya da sığınağa erişimi olan üç odanın olduğu keşfedilmiştir. Güneybatı odasının koridora erişimi vardır ve koridordan biri merkez odaya gitmektedir. Güneydoğudaki oda üçü arasında en büyüğüdür ve ortada 15 cm yüksekliğinde dikdörtgen planlı bir masa olduğu tespit edilmiştir. En küçük oda ortadaki odadır ve tek köşesi 1.70 metredir büyüklüğündedir. Bir giriş izi yok ancak girişin güneybatı duvarında yer aldığı sanılmaktadır⁴⁴.

X. Tapınağın mimari planı (Şekil 6) yalnızca birkaç değişiklikle, tapınak XI. ile neredeyse aynıdır. XI. tapınağa benzer şekilde platform önceki tapınağın kalıntıları üzerine inşa edilmiştir. Platformun yapısı aynı yöntemle yapılmaya devam edilmiş, yani duvarlar arasındaki boşluklar burada da moloz ve kum ile doldurulmuştur. Burada platform genişliğinin tekrar artırıldığını görmekteyiz. Tapınak X'daki kerpiçler 47 x 25 x 6.5 cm boyutlarındadır. Güneybatı duvarı boyunca koridor hala mevcuttur. Bina payanda ve girintilerle süslenmiştir ve güneybatı girintisinin ortasında büyük bir kerpiç podyum vardır. Tapınağın güneydoğu tarafında hala üç oda varlığı söz

⁴² Safar, Lloyd, Mustafa, 1981, 90.

⁴³ Safar, Lloyd, Mustafa, 1981, 94.

⁴⁴ Safar, Lloyd, Mustafa, 1981, 94-95.

konusu, ancak tapınak XI'dan farklı olarak en büyük oda bir teklif (sunum) masası içermemektedir⁴⁵.

Tapınak IX (Şekil 7), Tapınak X' un kalıntıları üzerine inşa edilmiştir. Tapınak IX'in duvarları önceki tapınaklardan daha kalındır ve planında da farklılıklar görülmektedir. Ana oda yani kutsal alan 10 x 4 metre boyutlarındadır. Kutsal alanın güneybatı duvarına bitişik 40 cm yüksekliğinde kerpiçten yapılmış bir kült platformu bulunmaktadır. Kutsal alanın diğer tarafında bulunan kült platformunun karşısında bir kerpiç tezgâh bulunmaktadır. Binanın güneydoğu tarafındaki X ve XI. tapınaklarına benzer şekilde üç oda vardır. Biri yine kutsal alanın güneybatısı boyunca uzanan bir koridor görevi görmüştür. Binanın dış merkez girişi giriş boşluğunun (yani ön oda) bulunduğu güneydoğu duvarına yerleştirilmiştir. Bu nedenle ilk önce çift kapılı giriş odasına sonra ana odaya girilir. Hem koridor odası hem de büyük oda, platformdan ayrı giriş kapılarına sahiptir. Büyük odanın ana odaya erişimini sağlayan bir yolu olduğu görülmektedir. Ana odanın binanın kuzeybatı kesiminde girişi yoktur⁴⁶.

Tapınak VIII (Şekil 8) Eridu serisinin en karmaşık tapınaklarından biridir. Bu seviyede hem mimari evrimi hem düzen içindeki işlevlere dair veriler sunmaktadır. Tapınak diğerlerine benzer kuzeybatıya-güneydoğu yönünde inşa edilmiştir ancak duvarlar diğer tapınaklardan daha kalındır. Ortalama 70 cm olarak inşa edilmiştir. Bina ölçeği çok daha büyüktür. Bazı mimari özellikler aynı kalmıştır. Merkezi unsur yine dikdörtgen biçimli uzun oda şeklinde yapılmış, tapınağın güneybatı duvarının ortasında kült platformu görülmektedir. 20 x 30 cm ve 20 cm yüksekliğinde dikdörtgen şeklindeki kült platformuna giden iki basamak vardır. Platformun yanında, tapınağın kuzeybatı ve güneydoğu duvarından çıkıntı yapan iki iskele, kült platform için bir çerçeve görevi görerek onu belirginleştirmektedir. Ayrıca mimari tasarıma kültün etrafındaki alanı kutsal alandaki diğer alanlardan ayıran hayali bir görüntü sunmaktadır. Bunun bir tür “sahne önü” açıklığı yarattığı öne sürülmüştür. Aynı mimari elemanlar kutsal duvara karşılık gelen duvarlar boyunca onun diğer tarafında tekrarlanmaktadır. Görünüşe göre bu iki iskele kutsal alanı ya da ana odayı üç bölüme ayıran iki adet hayali duvar düşündürmektedir. Kutsal alanın kuzeydoğusundaki sahne önünün iskelelerine paralel olarak 20 x 30 x 20 cm büyüklüğünde bir kerpiç masa vardır. Masa yanmış halde bulunmuştur.

⁴⁵ Safar, Lloyd, Mustafa, 1981, 96.

⁴⁶ Safar, Lloyd, Mustafa, 1981, 100.

Yapının girişi güneydoğusunda kalan alanın merkezindedir. Girişlerden birisi binaya küçük koridor benzeri bir girişin sonunda ilk giriş kapısından daha büyük bir kapı ile sığınağa kadar ilerlemektedir. Güneydoğu iskeleleri ile güney köşedeki ana giriş arasında 10 cm yüksekliğinde 50 cm genişliğinde bir alçak tezgâh inşa edilmiştir. Yapının güneybatı tarafında dört oda ve tapınağın güney köşesinden kanat gibi iki tane çıkıntı görülmektedir. Bu iki adet çıkıntının olduğu alan daha sonra eklenmiş gibi görünmektedir. İkincisine sadece platformdan erişilmektedir. Binanın diğer alanında kazı yapılmadığından kazılan alana bağlı olarak elde ettiğimiz bölgenin simetriği gibi diğer tarafta da aynı planda yapıldığı düşünülmektedir. Yapının kuzeydoğu cephesinde bir çift oyuk sığınağın eşleştirilmesine neden olmaktadır. Kült platformunun arkasındaki tapınağın dış tarafında duvar iki adet aynı olan sahte kapılarla işlenmiştir. Lloyd sahte kapının bazı ritüeller için yapıldığını ileri sürmektedir. Güneydoğu iskelesi ile sunak arasında bir kapı vardır bu kapı bizi üç odaya götürmektedir⁴⁷.

Tapınak VII (Şekil 9), karakter ve mimari özellikleri bakımından tapınak VIII'e benzemektedir. Tapınağın büyüklüğü, duvarların kalınlığı ve yönleri neredeyse aynıdır. Platformun desteklediği yapıya göre boyut olarak küçültüldüğü görülmektedir. Binanın kısa duvarında bir kapı vardır⁴⁸. Kült platformun arkasındaki güneybatı duvarındaki sahte kapının atlanarak inşa edildiği veya çıkartıldığı görülmektedir. Girişe açılan bir merdiven, platformun tabanından girişin kerpiç eşiğine kadar inşa edilmiştir. Böylece bu uzun kenarından ziyade yandan sabit bir girişi olan tapınağa dönüşüm için yeni bir eğilimin varlığı görülmektedir. Bu değişimin bir sonucu olarak sellanın girişi ve tabanı değiştirilmiştir. Üç basamak platforma doğru ilerlemekte ve her iki taraftaki alçak korkuluk duvarı korkuluk görevi görmektedir. Binanın güneyinde bir oda platformun bitişiğinde ve sunağa doğrudan erişime sahiptir. Tapınak VIII'e benzer şekilde, kült platform veya sunak (85 cm yüksekliğinde), sunum masası (60 cm yüksekliğinde) aynı yere sahiptir ancak bu sefer sunak için merdiven tasarlanmamıştır. Giriş küçültülmüş ancak diğer odalar aynı kalmıştır. Görünüşe göre VIII. düzeydeki basamaklar artmış fakat duvarların kalınlığına rağmen, hem destekleyici özellikleri devam etmiş hem de dekoratif olarak kalmıştır⁴⁹.

⁴⁷ Safar, Lloyd, Mustafa, 1981, 100-103.

⁴⁸ VIII. Ve VII. Tapınakların kısa duvarlarında (kuzeydoğu duvarı) giriş vardır, çünkü giriş tam olarak masaların önündedir, yetkililer veya insanlar tarafından günlük teklifler için kullanılmış olabilir.

⁴⁹ Safar, Lloyd, Mustafa, 1981, 104.

Tapınak VI (Şekil 10) aynı yapı malzemesinden yani kerpiçten yapılmıştır. Platform önceki tapınaklardan yaklaşık 1.20 metre daha yüksektir ve içeriye doğru inşa edilmiştir. Tapınağın yerleşimi Tapınak VII'ye benzemekte olup merdivenleri girişe çıkmaktadır. Görünüşe göre bu tapınak için bölmeler planlanmamıştır fakat yan odalara dokunulmadan bırakılmışlardır. Ana bölme uzundur 14.40 x 3.70 metre boyutlarındadır. Tapınak VIII ve VII'ye benzemektedir her iki tarafta da küçük girişlerden bir "cephe açıklığı" görülmektedir. Kuzeydoğu duvarında derin nişler vardır, kült platform kutsal alanın güneybatı duvarına yerleştirilmiştir ve payandaların hemen karşısındaki tarafta bir podyum vardır. Podyumun bir sunum masası işlevi gördüğü sanılmaktadır. Podyumun yüzeyi yanmış ve taban çevresinde büyük miktarda balık kemiği içeren küller vardır. Balık kemiklerinin Enki'ye adandığı düşünülebilir. Van Buren yangınların fedakârlıklara maruz kalmasının daha muhtemel görüldüğünü ve aslında podyumun yanındaki odanın gerçekten kurbanlık alanının yerel bir şekli olduğunu iddia etmektedir⁵⁰. Ayrıca Van Buren aynı noktada sürekli olarak tekrarlanan durumun Eridu'ya özgü olmadığını çünkü Uruk I'de arkaik döneme ait olan Eanna bölgesindeki bir yüzü düz diğer yüzü dışbükey olan tuğla duvarlarının yer aldığı bir oda ya da adak alanında da bunun görüldüğünü söylemektedir. Zemini o kadar kalın bir balık kalıntısı tabakası ile kaplanmıştır ki yağ atığı tüm ortama derin sarı-altın rengi bir ton kazandırmıştır⁵¹. Tapınağın duvarları sıvalıdır ve çamur sıvanın üzeri kireç ile boyanmıştır ve zemini keramik kaplıdır. Eridu'daki VI. tapınakta balık kurban edilmesi önemlidir, çünkü bu ritüelin en eski örneğidir ve Ubaid Dönemi'nin sonuna ait olduğu düşünülmektedir⁵².

Eridu tapınağı anlatımın başında da belirtildiği gibi III, IV ve V tapınaklarının üst yapıları neredeyse kaybolmuştur. Geriye sadece bu tapınakların platformları kalmıştır. Platformun tabanının çok az değiştiği anlaşılmaktadır. Bu yüzden tapınaklar aynı seviyede inşa edilmiştir. Bununla birlikte her platformda kullanılan tuğlalar birbirinden farklıdır ancak ayrı seviyelerin tanınmasını sağladıkları için araştırmacıların işini kolaylaştırmaktır. Tapınak I ve II'nin Jemdet Nasr Dönemi'nde yani M.Ö. 3400-2900 tarihleri arasında yapıldığı anlaşılmaktadır.

⁵⁰ Van Buren, 1948, 118.

⁵¹ Van Buren, 1948, 103.

⁵² Van Buren, 1948, 104.

2.1.2. Tell Uqair Boyalı Tapınağı

Tell Uqair höyüğü, Tell İbrahim'in büyük höyüğünün kuzeyinde yer almaktadır ve Bağdat'a 40 km uzaklıktadır. (Harita 4) Tell Uqair iki adet höyüğü içerisinde barındırmaktadır ve azami 6 metre yüksekliğe sahiptir. Höyüklerde görülen çöküntülerin eski dönemde yapılmış olan kanallardan dolayı oluştuğu düşünülmektedir. Höyüklerin ikisinde de Ubaid Dönemi keramikleri görülmektedir. İncelenecek olan tapınak ise M.Ö. 3400-3100 Geç Uruk Dönemi'ne aittir. Höyüğün kuzeyinde A olarak adlandırılmış olan bir yerleşim bulunmaktadır⁵³. Tell Uqair 1940'lı yıllarda Lloyd ve Safar tarafından kazılmıştır⁵⁴.

Boyalı tapınağın konumu itibari ile A yerleşiminin batı kanadında bulunmaktadır. (Şekil 11) Platformu 5 metre yüksekliğe kadar ulaşmış olup bazı bölümlerinde tapınak duvarları 3.80 metre yüksekliğe sahiptir. Tapınak genel olarak bakıldığında iyi korunmuştur çünkü daha sonra bir tapınak için daha yüksek bir platform oluşturmak amacıyla tüm iç inşaatı ham tuğla ile doldurulmuştur⁵⁵. Tapınak tipik bir üç planlı dikdörtgen yapıda inşa edilmiştir. Yüksek platformda inşa edilmiştir böylece dört taraftan da görülebilir şekilde tasarlanmıştır. (Şekil 12) Tapınağın yönü ise kuzeyden güneye doğru yapılmıştır.

Tapınağın platformuna bakıldığında üst üste iki seviye olduğu görülmektedir. Alt teras yarım daire şeklindedir ve üst terası dikdörtgendir. Üst terasın alt terastan daha büyük olduğu ve güney bölmesinin bir bölümünü kapladığı görülmektedir. 6 basamaklı bir merdiven ile alt terasa geçiş sağlanabilmektedir. Alt terasın karşısında bulunan iki merdiven ise zemin seviyesine inmeyi sağlamaktadır⁵⁶. Frankfort konu hakkında şunları söylemektedir: “Aslında Boyalı Tapınağın merdivenlerinin düzenlenmesi, ikisi ters yönlerden yukarıya doğru çıkarken, ikisi arasında üçüncüsü, en üstteki platformlara yol açıyor, kesinlikle üçlü merdivenlerin erken bir biçimini (asimetrik olarak) temsil ediyor. Ur, Warka ve Ur'daki Ur Hanedanlığı tarafından kullanıldığını belirtmiştir. ”⁵⁷.

⁵³ Lloyd and Safar 1943, 135.

⁵⁴ Bienkowski and Millard 2000, 199.

⁵⁵ Lloyd and Safar 1943, 139.

⁵⁶ Lloyd and Safar 1943, 144.

⁵⁷ Frankfort 1943, 133.

Terasların konumlandırılmasına bakıldığında alt ve üst terasların yerlerinin farklı konumlandırıldığı görülmektedir. Alt teras podyumun kuzeydoğu ve kuzeybatısını kaplar ancak üst teras podyumun güney ve güneydoğusunda inşa edilmiştir. Yandaki merdivenlerin her biri 40 basamaktan (basamaklar 27 cm genişliğinde ve 10 cm yüksekliğindedir) inşa edilmiş ve 1 metre yüksekliğinde korkuluk işlevi gören parapet duvarları ile çevrilmiştir. Bunun üst teras merdivenleri için de geçerli olduğu anlaşılmaktadır⁵⁸. Parapet duvarlarının yüzeyi iki küçük dikey kanalla süslenmiştir. Tüm merdiven basamaklarında basamaklara yerleştirilmiş bitümlü drenajlar vardır ve iniş mümkün olmamıştır.

Platformun yumuşak kil kaplama üzerine yerleştirildiği ve kerpiçten inşa edildiği görülmektedir. Tuğlaların ise daha sonraki uzantılarda kullanılan daha büyük tuğlaların aksine modern tuğlaların standart ölçüleriyle benzer olduğu görülmektedir. Her iki terasın yan duvarları payandalarla dekore edilmiştir ancak alt teras ekstra bir tasarım elemanına yani payandaların üstüne yerleştirilmiş beş sıra halinde mozaik koniler tarafından tasarlanmış bir gruba sahiptir.

Tapınağın terkedilmesi nedeniyle kuzeydoğu yarısı hayatta kalmıştır. Ancak bu mimarinin simetrik düzen özelliğine sahip olması sebebiyle diğer parçalar tekrar inşa edilmek istendiğinde yeniden yapılabiliyordu. Tapınağın planı Warka'daki Beyaz Tapınağın planına benzemektedir. Dolaylı bir eksene sahip üçlü bir yerleşim planına sahiptir. Her iki tarafında yani kuzeydoğu ve güneybatı taraflarında iki ayrı bölme grubu bulunan uzun dikdörtgen merkezi bir oda içermektedir⁵⁹.

Tapınak üst terasta inşa edilmiş ve güney-kuzey yönünde konumlandırılmıştır. İki giriş kapısı tapınağın kuzey tarafında uzun duvarda bulunmaktadır. Büyük olasılıkla aynı mimari özelliklerin paralel olarak eksik olan bölümde de bulunduğu düşünülebilir. Tapınağın duvarları kerpiçten yapılmıştır ve platformun bitümlü yüzeyinin üzerine gömülmüş temeli olmadan yerleştirilmiştir. Tapınak inşası için kullanılan kerpiçler hem yapı hem de büyüklük olarak platform yapımına benzemektedir. Bu nedenle platformun ve tapınağın çağdaş olduğu düşünülebilir. Tapınağın hem içi hem de dışında yer alan zemin ince kil ile kaplanmış bitümdür.

⁵⁸ Lloyd 1943, 145.

⁵⁹ Lloyd 1943, 139.

Son katlardaki üst teras da beyazımsı alçı ile kaplanmış ve kuzey yüzeyinde kırmızımsı su boyası izi vardır⁶⁰.

Tapınağın kuzeydoğu tarafında üç oda vardır ve plan simetrik olarak görünmektedir çünkü köşenin alt kısmı bölünmüş ve bir merdiven içeriyor olmasına rağmen güneybatı tarafında da üç oda bulunmaktadır. Karşı duvardaki giriş kapılarının karşısında ana merkezi odaya açılan neredeyse eşit büyüklükte iki kapı vardır. Merkez salonun kuzeybatı duvarına karşı bir kült platform ve merkezde bir sunum veya adak masası bulunmaktadır⁶¹.

Tapınağın içinde iki merdiven bulunmuştur. Kuzey odasının içinde yer alan L şeklinde bir merdiven tapınağın çatısına çıkmaktadır. Altı basamaklı ikinci merdiven sunağın kuzeydoğusuna yapılmıştır ve kült platformunun tepesine çıkmaktadır. Kült platform 2,60 x 3,60 metre ve 0,8 / 0,9 metre yüksekliğindedir ve kerpiçten inşa edilmiştir. Ancak adak masası o kadar iyi korunmamıştır. Ana salonun bitiş duvarları her biri iki oyuk bulunan payandalarla tasarlanmıştır. Ana bölmede pencere izi yoktur bu yüzden Uruk Dönemi mühürlerinde gösterildiği gibi ışığın, pencereli üst kısımdan geçtiği düşünülmektedir⁶².

Tapınağın dış kısmı bütünüyle her biri normal bir payandaya üç tane olacak şekilde ve köşedeki boşluğun düştüğü dört noktaya "payanda yüzlerinin sıvasına batırılmış küçük dikey oluklar" ile payandalar ve girintilerle tamamen açıklanabilmektedir⁶³. Duvarlar 3-5 cm kalınlığında çamur sıva ile kaplı ve cephe alçı sıva ile beyaza boyalıdır.

Boyalı Tapınağın önemli özelliklerinden biri duvar resimlerinde yatmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi tapınak kerpiçle doldurulduğundan duvar yükseklikleri ve duvar resimleri iyi korunmuştur. Dış duvarlara benzer şekilde iç duvarlar da çamur sıva ile kaplanmıştır ve her metrekarede boya izini görmek mümkündür. Genel olarak anlaşılan durum tapınağın içi yüzeyinin her tarafında duvar resimleri vardır. Tasarım öğeleri insan ve hayvan figürleri ile geometrik süslemeler içermektedir. Tasarım öğelerinin arka planı tamamen beyazdır ve şekiller için

⁶⁰ Lloyd 1943, 138.

⁶¹ Lloyd 1943, 139.

⁶² Soudipour 2007, 24.

⁶³ Lloyd 1943, 139.

çoğunlukla mavi ve yeşil tonlar kullanılmıştır. Figürler önce kırmızı ve turuncu renkte hazırlanmış sonra renkli ve en sonunda siyah olarak çizilmiştir⁶⁴. (Şekil 13)

Tasarım öğeleri bilinçli bir şekilde organize edilmektedir. Resim bileşimi üç parça halinde yapılmıştır. İlk önce duvar yüzeyinin etrafında, yerden 1 metre yüksekliğe kadar kırmızı bir taban taşı vardır. Bunun üzerinde geometrik bir desenden oluşan 30 cm'lik bir bant vardır ve son olarak geometrik süslemenin üzerine insan ve hayvan figürleri duvarların üst kısımlarına gelecek şekilde yerleştirilmiştir.

En dikkat çekici ve iyi korunmuş duvar resmi kült platformunun önünde ve yanlarında bulunmaktadır. Kült platformun ön yüzündeki dekorasyon mimari bir tasarımdır ve muhtemelen tapınağın cephesini simgelemektedir. (Şekil 14) Lloyd'a göre kült platform minyatür bir tapınak olarak düşünülmüştür⁶⁵. Bu gelenek Eski Babil Dönemi'ne kadar devam etmektedir. Tapınağın cephesine benzer şekilde minyatür payandalar dikey olarak tasarlanmıştır ve süslemede üç oluk ve iki girinti taşımaktadır. Payandalar beyaz ve sarıya boyanmış ve oyuklar geometrik bir desene doldurulmuştur. Kompozisyonun ortasında iki beyaz payanda vardır ve bunlar muhtemelen tapınağın giriş kapılarını temsil etmektedir.

Altarda biri önde diğeri de yan platformda iki leopar figürü resmedilmiştir. (Şekil 14) Her iki figür de profilden yapılmıştır. Basamakların yanındaki yan platformda leopar, ön ayakları üzerinde yatar bir pozisyonda resmedilmiştir. Arka plan beyaz renktedir ve şekil kalın siyah ana hatlara sahiptir. Gözler, kulaklar ve kuyruğun üst kısmı ile ağız ve boyun düz siyah renkte boyanmıştır⁶⁶. Yan platformdaki leopar oturma pozisyonundadır ancak davranış ve duruş biçimi diğer resimdeki leopara benzemektedir. Platformun arkasında bulunan merkezi odanın kuzeydoğu duvarında başka tabloların kalıntıları bulunmaktadır. Tasarım, dikey ve yatay geometrik biçimdedir kısaca çerçeve olarak işlev görmektedir ve boğa figürleri de görülmektedir. (Şekil 14)

Geometrik süslemeler siyah ve beyaz renktedir. Hayvanlar koyu kırmızı renkte boyanmıştır ve açık turuncu ana hat rengine sahiptir. Aslan ve boğanın kült platformun koruyucuları olabileceği düşünülebilir Kült platformun kendisinin ise bir tapınak temsili olabileceği düşünülebilir. Aslanların ve boğaların tapınakların kapı girişlerine bir koruma gibi

⁶⁴ Lloyd 1943, 140.

⁶⁵ Lloyd 1943, 140.

⁶⁶ Lloyd 1943, 141.

yerleştirildiği ya da kapıların farklı bölümlerini süsledikleri bilinmektedir. Bu temsil, Erken Hanedan ve Eski Babil gibi sonraki dönemlerde bile devam etmektedir. Temsil yolları değişebilmekte ancak konsept aynıdır⁶⁷.

Oda 2'nin kapı pervazları dikey ve yatay olarak çizilmiş olup geometrik süslemenin birer parçası şeklindedir. Yapılan incelemelerde figür izine rastlanmamıştır. Son olarak B, D ve F duvarlarında (Şekil 15) ayakta duran insan figürlerinin alt kısımları tespit edilmiştir. Bu figürlerden en dikkat çeken D duvarındaki iki insan figürünün yatay geometrik zeminde arka arkaya durduğu figürdür. (Şekil 16) Her iki figür de kısa etek giyer ve bacakları açık kırmızı renkle çizilmiştir. Sağ figür E duvarındaki şekle benzemektedir ve düz bir eteğe sahiptir. (Şekil 17) Fakat soldaki figür çizgili ve elmas desenleri ile süslenmiş zarif bir etek giydirilerek çizilmiştir. Bu o dönem mühürlerinde resimli kraliyet veya rahibe figürüne karşılık gelmektedir⁶⁸.

Tapınakta dört Arkaik metin bulunmuştur. Biri diğer isimlerden iki satıra ayrılmış Galga ismini içermektedir. Safar, Galga'nın muhtemelen şehir lideri veya Uqair'in önde gelenlerinden önemli bir şahıs olduğunu öner sürmektedir.⁶⁹ Safar bu önermeyi burada bulunan tahlil hesaplarından dolayı tapınağın Uqair'in sosyal ekonomisinde yer aldığını düşünmekte olduğunu ifade etmektedir⁷⁰.

Eridu'da olduğu gibi Tell Uqair'deki en erken yerleşim Ubaid Dönemi'nde inşa edilmiştir. İnşa dönemleri ise bilim insanları tarafından ilk mimari unsurun ortaya çıkışı ile değil tapınağın oluşumundan sonraki dönemlerde görülen değişimlere göre tarihlendirilmiştir. Bu dönemler tapınağın tasarımı ve sosyal alandaki etkileri hakkında çarpıcı ve iyi örnekler sunmaktadır. Daha önce üzerinde durulduğu üzere tapınak tripartite plan ile yapılmış olup dönemin geleneklerine de uyum sağlayarak inşa edilmiştir. Tapınak platform üzerine inşa edilerek, uzaktan görülmesi hedeflenmiştir. Tasarımı, mimarisi ve figürleri ile döneminde Mezopotamya tapınaklarının toplum üzerindeki algısının ve etkisinin daha iyi anlaşılmasına önemli katkılar sunmaktadır.

⁶⁷ Braun – Holzinger 1999, 154.

⁶⁸ Lloyd 1943, 142.

⁶⁹ Safar 1943, 155.

⁷⁰ Safar 1943, 155.

2.1.3. Sin Tapınağı Khafajah

Diyala Nehri'nin sol tarafında Dicle Nehri'ne 24 km uzaklıkta ve Bağdat'ın 15 km doğusunda bulunan Khafajah dört höyükten (A, B, C ve D) oluşmaktadır. (Harita 5) Sin Tapınağı kompleksi Höyük A'da diğer mimari yapılar olan Oval Tapınak ve Nintu Tapınağı ile beraber önemli veriler sunmaktadır. Bu tapınakların incelenmesi yerleşimin ve toplum içindeki tapınakların anlaşılması açısından da önemlidir. Bu mimari yapılar şehir kapılarının batı tarafında şehrin ortasındaki küçük bir yerleşim bölgesinde konumlandırılmıştır.

Sin Tapınağı en eski olanlarıdır ve son tapınağın 9 metre altında bulunmaktadır. Tarihlenmesi Geç Uruk Dönemi'nden başlar ve Erken Hanedanlar III Dönemi sonlarına kadar sürer yani yaklaşık olarak M.Ö. 3300-2350 tarih aralığında inşa dönemleri görmüştür. On adet ardışık tabaka şeklinde izlenmektedir ve in situ olarak ele geçmiş olan bir heykelin gövdesi üzerine oyulmuş bir yazıtta gösterildiği gibi günah tanrısı Sin'e (ay tanrısı) adanmıştır⁷¹. Bu on adet inşaat döneminin her biri birden fazla değişimi içeren alt evreler içermektedir. Sonuç olarak bazı inşa dönemlerinde tamamen tek bir bina gibi baştan yapıldığı dahi görülmüştür. Aşağıdaki zaman dilimlerinde bu on inşaat dönemi yayılım göstermektedir.

Tapınak I-V: Protoliterate⁷²

Tapınak VI-VII: Erken Hanedanlar I

Tapınak VIII: Erken Hanedanlar II

Tapınak IX-X: Erken Hanedanlar III

Bu tapınakların farklı dönemlerdeki mimari tasarımları Protoliterate dönemden Erken Hanedanlar III Dönemi sonuna kadar süren mimari gelişmeyi ve bu bölge ile çağdaş bir döneme ait kutsal yapıların karşılaştırılabilmesi için temel oluşturmaktadır. Dahası Sin Tapınağı'nın kendisi Erken Hanedanlar Dönemi tapınaklarının Protoliterate dönem ile sonrasındaki dönemler arasında oluşan farklılıkların anlaşılması bakımından önem arz etmektedir.

Tapınağın asıl yapısı koyu gri toprak üzerine inşa edilmiştir. Tapınağın köşe taraflarının yönü güneydoğuya kuzeybatı şeklinde inşa edilmiştir. Tapınak inşa dönemlerine bakıldığında ilk

⁷¹ Delougaz 1942, 6.

⁷² Protoliterate: Bu çalışmada yazı öncesi dönemleri kapsayan genel bir ifade olarak kullanılmıştır.

beş aşamada çok büyük değişiklikler görülmemektedir. Bu sebepten dolayı tapınaklar I-V inşa dönemi tek bir grup halinde incelenebilmektedir. Ancak inşa dönemleri arasında görülen ufak değişimleri, sosyo ekonomik olarak yorum yapabilmek için göz önüne almak gereklidir. (Şekil 18-19-20-21-22)

Kompleks batı cephesinde bir tapınak binası ve doğu cephesinde bir avlu içermektedir. Bu tapınakların planı tipik Protoliterate tapınak planı biçiminde yapılmıştır. Bu plan biçimi dikdörtgen ve üçlü şekildedir. Merkez kısmı büyük bir dikdörtgen odadan oluşmaktadır. Ana oda doğu tarafındaki küçük odalarla ve batı tarafındaki dar ve uzun bir oda ile çevrilidir. Doğu kanadının her odası merkez salona doğrudan erişime sahiptir. Batı odası sonraları bir merdiven haline gelmiştir ve daha sonra VI. Tapınak'ta tamamen ortadan kalktığı görülmektedir.

Tüm tapınaklarda ana özellik merkezi odanın (cella) kuzeybatı duvarında bulunan kült platformudur. Kült platformunun arkasındaki duvar ve platform tasarımı farklı dönemlerde değişse de konumu hiçbir zaman değişmemiştir⁷³. Tapınağın doğu kısmında bir sıra odalar vardır ve her oda cellaya direk erişime sahiptir⁷⁴.

Tapınağın mimari düzenindeki bu benzerliklerin yanı sıra ayrıca farklı değişiklikler de meydana gelmiştir. II. Tapınakta bir geçit avluyu evlerin olduğu bölgeye bağlamaktadır. Geçitte payandalı ayrıntılı bir kapı pervazı görülmektedir. Bu dönemde dış geçit kapısının yanında bir altar yer almaktadır. Giriş kapısındaki bazı ritüellerin kompleksin dışında yapıldığı düşünülmektedir⁷⁵.

III. Tapınakta, tapınak yapısının doğusundaki açık alan avlu olarak kullanılmak üzere kapatılmış ve tapınak için önemli bir alan haline getirilmiştir⁷⁶. Bu dönemde avlunun kuzey duvarına tapınağın çatısına açılan bir merdiven yerleştirilmiştir. Bu yüzden tapınak bölümlerinin içerisinde bulunan iç merdivenlerin tamamen ortadan kaldırıldığı görülmektedir⁷⁷.

Yeni bir özellik olarak nitelendirilen bir durum ise bazı ritüel uygulamalar için tapınağın merkezinde bir ocak yapılmış olmasıdır. IV. Tapınakta binanın temeli için bir platform ortaya konmuştur. Tapınak teraslama sonucunda yükselirken avludan tapınağın doğu odalarına ulaşmak

⁷³ Cella'nın kısa duvarı zamanla daha da detaylandı. Ayrıca odanın ortasında bir ocak bulunmaktadır.

⁷⁴ Delougaz 1942, 14-34.

⁷⁵ Delougaz 1942, 18.

⁷⁶ Delougaz 1942, 20.

⁷⁷ Soudipour 2007, 28.

için birkaç adım daha eklenmiştir. Avlunun güneydoğu tarafında, üç oda ve küçük bir avludan oluşan yeni bir mimari alan inşa edilmiştir. Delougaz bu birimin ev görevi gördüğünü ileri sürmüştür⁷⁸.

V. Tapınakta merkez salonun daha ayrıntılı şekilde inşa edildiği görülmektedir. Nişler yalnızca kuzey duvarını (yani sunağın arkasındaki duvarı) süslemekle kalmaz aynı zamanda tapınağın doğu duvarını da süslemektedir. Bir diğer değişiklik ise sunum masasının sunak önüne yerleştirilmiş kült platformu ile birlikte yapılmasıdır. Bu iki özellik daha sonraki dönemlerde bulunmadığından yalnızca bu belirli dönemde uygulanan ritüel uygulamaları temsil ettikleri düşünülebilir. İkinci yerleşim döneminde ana avlu seviyesi değişmeden kalırken tapınağın tabanı yükseltilmiştir. IV. Tapınağa benzer şekilde iki dış oda ve bir iç odadan oluşan bir ev alanı da vardır. Bu odaların nasıl aydınlatıldığı hususunda daha önce belirtildiği gibi Delougaz'ın önermesindeki durum gibi tapınak güney duvarlarında bulunan üç küçük pencere ile aydınlatıldığı düşünülmektedir. Bununla birlikte iç ev odaları için kat kat pencereler olduğu düşünülmektedir.

Erken Hanedanlar Dönemi'nin başında yapılan çalışmalar sonucunda VI. Tapınağın inşaatı sırasında mimari yönteminin kökten değiştiği anlaşılmaktadır. (Şekil 23) Bu değişim VII. Tapınakta da devam etmiştir. Bu dönemde iki önemli yenilik ortaya çıkmış gibi görünmektedir. Bunlar inşaat malzemesindeki değişiklik ve binanın yerleşimindeki yenilikler olarak göze çarpmaktadır. Kompleksin yapay bir terasa inşa edildiği görülmektedir. Bu dönemde tasarım konsepti gelişmiştir ve bina planı artık daha fazla bir arada inşa edilmiştir. Mimari bölümler arasında güçlü bir ayırım gözlenmemektedir. Tapınağın bölümleri etrafı duvarlar ile çevrilidir ve daha önce ev olarak işlev gören odalar şimdi şehir merkezinin güneyinde yer almaktadır.

Ana avluda tapınağın batısındaki dar koridor kaldırılmıştır. Kutsal alanın tasarımı aynı zamanda kapı sayısının azaltılması da dahil olmak üzere artık sadece bir kapıyla doğu tarafına bir antre eklenerek değişmiştir. Kutsal alan daha sağlam bir şekilde inşa edilmiştir ve kült platformu öncekilerden çok daha büyüktür. Kutsal alanın merkezi daha önceki bina dönemlerine ait ocaklara göre yaklaşık 80 cm çapında ve daha düzenli olarak dairesel planlı yapılmış bir çamur ocağı inşa edilmiştir⁷⁹. Kompleks (1.50 metre yüksekliğinde) yapay bir terasa inşa edildiğinden kompleksin

⁷⁸ Delougaz 1942, 23.

⁷⁹ Delougaz 1942, 43.

girişinde geçit odası olarak tabir edilen dikdörtgen odaya açılan dört basamak inşa edilmiştir. Veriler komplekse girişin iki kare planlı kuleyle süslendiğini göstermektedir.

VII. Tapınağın mimari düzeni (Şekil 24) bazı değişikliklerle birlikte önceki dönemin planına benzemektedir. Bu tapınağın temeli, önceki tapınaktan daha kalındır ve önceki tapınağın kalıntılarının sazlıklarla ya da hasırla kaplanıp kapatıldığı anlaşılmaktadır. Tüm kompleks bu evrede daha yüksek bir seviyede olduğundan caddeden yana olan giriş merdivenleri öncekinden daha uzundur. Bu dönemde avluda görülen bazı önemli değişiklikler vardır. Duvarın ortasında kuzey duvarının karşısında iki dikdörtgen çıkıntı ve ritüel için kullanılan yuvarlak bir havuz vardır. Güney duvarı son çalışmalarda görüldüğü kadarı ile avluya doğrudan erişimi olan iki odadan oluşmaktadır. Tapınak iki yerleşim dönemi boyunca inşa edildiğinden ikinci yerleşme döneminde küçük değişiklikler gözlemlenmiştir. En önemli değişiklik ise yapay platformun bir parçası olarak kompleksin dışına çıkıntı yapan küçük bir teras görünümünde olan ağ geçidinde meydana gelmiştir.

VIII. Tapınak (Şekil 25) büyük bir temele sahiptir ve zaman olarak Erken Hanedanlar Dönemi II'ye işaret etmektedir. Bu dönemde binanın daha iyi ve sağlam olması için duvar temelleri açılırken önceki seviyelere kadar inilmiştir. Bu dönemde kutsal alanın zemini bazı sorunlara sebebiyet vermesinden dolayı topraktan ziyade kerpiçle döşenmiştir⁸⁰. Doğu ve kuzey çevre duvarlarının dış yüzleri küçük girintilerle süslenmiştir.

Batı çevre duvarının dış yüzünde ise ilk kez gelişigüzel payandaların olduğu ortaya çıkmıştır. Giriş merdiveni daha sağlam bir şekilde tasarlanmış, adım sayısı üçe inmiş ve bunun sonucunda inişler daha çabuklaştırılmıştır. Giriş pervazı küçük girintilerle detaylandırılmış ve iki simetrik kule ile çevrelenmiştir. Geçit odası değişmeden kalmıştır ancak alanın güneyine L şeklinde bir merdiven yerleştirilmiştir. Avlu daha sofistike bir şekle sahiptir ve güney duvarında ilk kez bir dış mekan sunağı görülmektedir. Kutsal alanın tasarımı çoğunlukla dokunulmadan bırakılmıştır ve yalnızca büyüklüğü arttırılmıştır. Kuzey duvarına eklenen küçük bir koridor görülmektedir⁸¹.

⁸⁰ Delougaz, 1942: 52.

⁸¹ Delougaz, 1942: 55.

IX. Tapınak (Şekil 26) ortaya çıkartıldığında bu tapınağın planının önceki tapınağa benzer olduğu ancak avlu kısmında bazı mimari özelliklerin eklendiği görülmektedir. Bu aşamada dış sunağın önünde on adet adak masası bulunmaktadır⁸². Dolayısı ile farklı ritüel uygulamaların uygulandığını varsaymak makul görülebilir.

X. Tapınak (Şekil 27) ise bu ardışık tapınaklar arasındaki en geniş alanı kaplayan son tapınaktır. Tapınak özel bir evin kalıntıları üzerine güneybatıya doğru uzanmaktadır. Ana girişin doğudan kuzeye kaydırılmasının yanı sıra tasarım özelliklerinin de değiştiği görülmektedir. Simetrik olarak bağlanmış iki kule burada daha az çıkıntı oluşturmuştur ve kuzey duvarı ile daha bütün bir görünüm elde edecek şekilde inşa edilmiştir. Giriş bu aşamada da hala avlunun kuzeydoğu köşesinde bulunan geçit odasına açılmaktadır.

Tapınak muhtemelen birkaç farklı tanrıya çeşitli bir ritüel şekillerinin uygulandığı bölgenin dört tapınağını içine almaktadır. Bu dönemde ana tapınağın batısında tapınağa benzer şekilde kuzey duvarına karşı kült platform içeren bir oda eklenmiştir. Geçit odasına bakıldığında buranın güneyinde düzensiz ve orantısız bir odası olduğu görülmektedir. Bu oda en uçta yerleştirilmiş altı tane masa ile döşenmiştir. Bu masaların ritüel için döşendiğini düşünen Delougaz güney duvarında Tell Asmar ve Tell Agrab tapınaklarındaki cellalarda görülen düzenlemeye benzeyen adak masalarının ardında bir sunağın olduğunu öne sürmektedir⁸³.

Üzerinde durulan bu tapınaklar Protoliterate Dönem de görülen inşa modelinden Erken Hanedanlar Dönemi'nde görülen inşa modelini görmek açısından önemli veriler sunmaktadır. Bu zaman aralığında bölgenin inşa modelinin nasıl bir evrim geçirdiği hakkında bilgiler sunmaktadır. Bu değişimi görme açısından özellikle seçilmiş olan bu tapınaklar Erken Hanedanlar tapınaklarının daha önceki ihtiyaç duyulan gereksinimlerin nasıl giderildiğini anlatmaktadır.

Bu tapınakların incelenmesi bazı mimari yapıların yerlerinde görülen değişiklik veya kaydırmaların görülmesinde önem arz etmektedir. (örnek: Depo odaları) Veya bazı özelliklerin (örnek: sunum masaları, ritüeller, eşyalar) sayılarında farklılıklar olmasına karşın tapınak ile bir bütün olarak kaldığını ve geleneksel olarak kullanımlarına veya işlevlerine devam ettiğini göstermektedir.

⁸² Delougaz, 1942: 67.

⁸³ Delougaz, 1942: 71-78.

Değişiklikler Erken Hanedanlar Dönemi tapınaklarında görülen avlu bölümünde yoğunluk göstermektedir. Ancak daha önceki dönemler için mevcut değildir. Her yönden yüksek bir platformda sergilenmesi öngörülen ve kapalı bir duvar ve avlu olmadan Protoliterate tapınakları kavramı değişmiştir. Buna karşılık yaşayış ve dini alanda yeni bir sistemle karşılaşmıştır. Tapınak sokaktan ve etrafındaki evlerden tamamen ayrılmıştır. Bununla beraber Erken Hanedanlar'daki ritüellerin tapınak içerisine saklandığı mimari özelliklerde görülebilmektedir.

X. Tapınağının kapısının bulunduğu yer ve bu devasa bina tapınakların mahremiyetinin Erken Hanedanlar III Dönemi ile beraber arttığını göstermektedir. Dahası Erken Hanedanlar'da tapınaklar daha sofistike hale gelmiş ve daha fazla işlevsel alan içermişlerdir. Tapınakların işlevinin bu dönemle beraber değişim gösterdiği görülmektedir.

Pollack, Khafajah'daki Sin Tapınaklarının Erken Hanedanlar Dönemi'nden önce zengin olmasına rağmen hiçbir şekilde üretime dâhil olmadığını belirtmektedir⁸⁴. Ancak Erken Hanedanlar Dönemi ile beraber tapınakların ekonomi, ticaret ve üretimde daha çok yer aldığı görülmektedir⁸⁵.

2.1.4. Khafajah Oval Tapınağı

Oval Tapınak Khafajah'daki Höyük A'nın batısında yer almaktadır. (Harita 5) Tapınak kuzeybatıdan güneydoğuya doğru yönelmektedir ve sadece şekli nedeniyle değil aynı zamanda mimari karmaşıklığı ve bazı mimari alanlardaki binanın sekülerliğine işaret eden ipuçları için de önemlidir. (Şekil 28-29-30) Tapınağın tarihlenmesi Erken Hanedanlar II ve III dönemlerine denk gelmektedir⁸⁶. Tapınağın oval duvarları birbiri ile tam olarak bitişik değildir.

Ubaid'de ki Ninhursag tapınağı⁸⁷ ve Lagash'ta ki Inanna Tapınağı da benzer mimari özellikler göstermektedir. Ancak Khafajah Oval Tapınağının aksine Ninhursag kompleksi içindeki odalar gibi küçük mimari bölümlerin çevre duvarının düzenini kesin olarak takip etmediği düşünülmektedir. Oval tapınağın üçüncü inşa döneminde bulunan yazıt tapınağın Tanrıça İnanna'ya adandığını belirtmektedir⁸⁸. Tapınağın üç yapım dönemi olduğu anlaşılmaktadır.

⁸⁴ Pollock 1999, 124.

⁸⁵ Postgate, 1992, 115.

⁸⁶ Delougaz, 1940, 3.

⁸⁷ Delougaz, 1940, 2.

⁸⁸ Delougaz, 1940, 2.

Tapınağın birbiri içinde iki adet çevre duvarı vardır arkalarında büyük bir dikdörtgen avlu bulunur ve arkası kutsal bir alan ile çevrilidir. Genel olarak Mezopotamya'daki Erken Hanedan tapınaklarına benzeyen tapınağın mimari yapısı güneşte kurutulmuş kerpiçten inşa edilmiştir⁸⁹.

Tapınağın platform üzerine inşa edildiğine dair bir veri şimdilik bulunamamıştır. Oval Tapınağın taban alanı olarak işlev gören tapınak temelini tamamı katı bir kil tabakası üzerine inşa edilmiştir. Tabanın kendisi görünüşe göre bölgenin başka bir bölgesinden getirilmiş olan saf kum üzerine inşa edilmiştir⁹⁰. Saf kumun altında büyük miktarda sazlık bulunan siyah bir toprak vardır bu durum saf kumun toprağa atılarak karıştırıldığını göstermektedir⁹¹. Kazı raporları tapınağın inşa edilmeden önce temelin altındaki alanın ilk önce temizlenip arıtıldığını ve daha sonra saf kum ile doldurulduğunu son olarak ise suni terasla kaplanarak yapıldığını göstermektedir. Bu arıtma işleminin ritüel amaçları olduğu düşünülebilir.

Tapınağın ana hatlarına bakıldığında her ikisi de birbirine paralel oval biçimli iki çevre duvarı görülmektedir. İki duvar en kısa mesafede yaklaşık 3 metredir. Bu aralık D Evi'nin bulunduğu kuzeyde maksimum 8 metreye ulaşmaktadır. D Evi'nin altında bulunan kum tabakası kompleksin diğer kısmına benzemektedir. Bu durum da D Evinin, tapınağın inşaatının ilk günlerinden beri orijinal planda yer aldığını göstermektedir⁹². Asıl inşaat evrelerinin üç inşaat dönemi boyunca sürdürüldüğü daha önce belirtilmişti.

Her iki duvar da D Evi iç avlu, çeşitli odalar ve ana tapınak için çevre duvarları olarak yapılmıştır. Dış çevre duvarının iç yüzü payandalarla süslenmiştir. İkinci inşaat döneminde dış payandalar ortaya çıkmıştır. Delougaz, bu payandaların işlevinden emin değil ancak dış duvarın üst yapısının kalınlığı sadece 1,50 metre olduğundan kompleksin dış duvarını güçlendirdiklerini düşünmektedir⁹³. Ayrıca buranın dışarıdan bu kutsal binanın varlığını gösteren bir dekoratif olabileceği düşünülebilir.

Ana avlu dikdörtgendir ve odalarla çevrilidir. Avlunun kuzeybatı kesiminde çift sıra odalar vardır başka yerlerde odalar tek bir sıra halinde inşa edilmiştir (bir istisna odası avlunun güneybatısındaki K 46: 4-5 hariç). Odaların zemini kil ile kaplıdır ve yükseltilerinde hafif bir fark

⁸⁹ Soudipour 2007, 33.

⁹⁰ Delougaz, 1940 11.

⁹¹ Delougaz, 194, 14.

⁹² Delougaz, 1940, 19.

⁹³ Delougaz 1940, 20.

vardır. İç avlunun kuzeybatı tarafında (giriş kapısı yakını) beş oda daha bulunmaktadır. Bu odalardan ikisinin (K 44: 4 ve K 44: 10) 2 metre genişliğinde büyüklüğü olan dar ve muhtemelen bir koridor ya da çatıya çıkan bir merdiven mekânı olarak kullanıldığı düşünülmektedir.

L 44: 5 ve 3 numaralı odaların iç avluya doğrudan erişimi vardır. L 44: 5 numaralı oda, iç duvarın kuzeybatı köşesinin yanında bulunan geniş üçgen odaya bağlanmıştır. L 44: 3 numaralı oda küçük ve düzensiz bir odaya bağlanmıştır bu oda L 44: 7'dir.

L 44: 7 numaralı odanın duvarları yapının içine nemin girmesini önlemek için bitümlü ve su geçirmez bir malzeme ile kaplanmıştır ve bu durum L 44: 7 numaralı odanın tahıl gibi bozulabilir malların depolanması için ambar olarak kullanıldığını göstermektedir⁹⁴. Avlunun kuzeydoğu tarafının yanında beş oda bulunmaktadır. Bu odaların tümü küçük bir üçgen oda olan N 45: 3 numaralı oda haricinde avluya erişim sağlamaktadır. Diğer odalar dikdörtgene yakın inşa edilmiştir. Oda N 45: 3 bitişik odalar ile avluya bağlanır. Bu bitişik odalar N 45: 1-2'dir.

M 44: 1 odasında çok sayıda topuz başı bulunmuştur. Büyük olan topuz başında Inanna yazdığı görülmektedir. Görünüşe göre ve buluntuların niteliği sebebiyle bu oda taş kesmek için bir atölye ya da depo olarak kullanılmıştır. N 45: 1-2 numaralı odalarda fırınlar bulunmuş ve onun bitişğinde bulunan küçük ve üçgen şekilli odada büyük bir çanak çömlek kabı bulunmuştur.

Fırınlı odanın keramik atölyesi gibi kullanıldığını büyük tuğla birikintisinden, bu odalarda bulunan çanak çömlek miktarından ve küçük üçgen odanın ana avluya dolaylı bağlantısından anlamak mümkündür ayrıca küçük odanın ise onun depolama alanı olduğu anlaşılmaktadır⁹⁵.

Avlunun güneydoğu tarafında üç tane oda vardır. Bu odalar tapınağın platformunun arkasında yer almaktadır. İki üçgen oda küçük dikdörtgen odanın kenarlarına yerleştirilmiştir ve hanedanı temsilen bir mimari tasarım yapılmıştır. Sadece N 46: 1 numaralı odanın avluya doğrudan erişimi vardır. Bu odalardaki kavanoz ve dokuma sazların sayısı bu odaların tekrar tarımsal depolama için kullanıldığını göstermektedir. Odaların tapınma alanına yakın olan konumlarından dolayı buradan çıkan eşya ve malzemelerin tanrı ile bir bağı olduğu ve bir hediye niteliğinde oldukları düşünülmektedir⁹⁶.

⁹⁴ Delougaz, 1940, 27.

⁹⁵ Delougaz, 1940, 29.

⁹⁶ Delougaz, 1940, 30.

Avlunun güneybatı tarafında iki oda grubu vardır. Bu odalardan K 45: 6 ve M 47: 1 numaralı odalar önemlidir. Oda K 45: 6'nın düzensiz bir şekli vardır ve güneydedir. Diğer oda kuzey köşede olmak üzere iki oval özellikten oluşmaktadır. Her iki özellik de çevre duvarının yanında görülmektedir. Odalardaki düzen, küllerin bolluğu ve bu oval özelliklerin varlığı bu odaların ritüel amaçlar için kullanıldığını göstermektedir⁹⁷.

M 47: 1 numaralı odada üç adet değerli bakırdan yapılmış heykelcik bulunmuştur. Bu heykelcikler ve bu odada bulunan diğer küçük bakır objeler, binanın bu bölümünün metal objeleri depolamak için kullanıldığını göstermektedir⁹⁸.

Oval Tapınağın içindeki en büyük alan iç avlusudur. Avlu dikdörtgen şeklinde ve 56 x 38 metre boyutlarındadır. Tapınağın merkez noktası arka kısımdadır varsayım olarak tepesinde bir tapınma alanı bulunan ve avlunun doğu yarısını kaplayan bir platform olduğu düşünülmektedir.

Avlu içindeki bazı önemli özelliklere bakılacak olursa parçalar, kemikler, organik malzemeler, bir yüzü düz diğer yüzü dışbükey tuğlalardan inşa edilmiş iki dairesel kuyu ve masalardan oluşan 7,50 metre çapında bir atık çukuru göze çarpmaktadır. Avlunun bu önemli kısmı neredeyse kare platformludur ve etrafında sunak ve merdiven gibi mimari özellikler görülmektedir.

Platformun dış duvarı payandalı olarak tasarlanmıştır. Payandalar arasında podyumlarla çevrili basamaklı bir sunak yer almaktadır. Podyumlar büyük olasılıkla ritüellerde kullanılmıştır⁹⁹. Platforma simetrik olarak yerleştirilmeyen merdivenler ve payanda sayısı tapınak planına dair fikir oluşmasında neredeyse tek göstergedir. Platformun üzerine dikdörtgen bir tapınak yerleştirildiği varsayılmıştır. Tapınağın girişinin avluya ve kült platformuna yani kısa güneybatı duvarına baktığı düşünülür. Bu durumda diğer Erken Hanedan tapınaklarına benzeyen tapınak platform merdiveninin yeri ile gösterilen dolaylı bir eksene sahiptir¹⁰⁰.

Kompleksin içindeki en izole yapı D Evi'dir. Bu ev kompleksin kuzeybatı köşesinde iki kapalı duvar arasındadır ve onu tapınak avlusu ve tapınak bölümünden ayırmıştır. Burada laik bir yapı olduğunu gösteren bu yapı ev özelliklerine sahiptir. Ev muhtemelen tapınak kompleksine

⁹⁷ Delougaz, 1940, 37

⁹⁸ Delougaz, 1940, 33.

⁹⁹ Delougaz, 1940, 41.

¹⁰⁰ Delougaz, 1940, 66.

hizmet eden ve koordine eden yüksek rahip için inşa edilmiştir. Oval Tapınak gibi D Evi'nin temeli saf ve temiz kum barındırdığından D Evi'nin projenin bir parçası olduğu kesindir¹⁰¹.

D Evi'nin ana avluya doğrudan erişimi yoktur bu nedenle ilk önce ön odaya girilir ve ön odadan iki odayı birbirine bağlayan ve ana avluya erişim sağlayan dar ve uzun bir koridor bulunmaktadır. D Evi'nin tüm odaları yapının ana düzenine benzer şekilde avlu etrafına yerleştirilmiş ve erişimi mümkündür.

Kuzeydoğu tarafı üç odadan oluşmaktadır. En önemli özelliklere sahip olan oda, L 43: 4 numaralı odadır. Diğerlerine benzer şekilde yapılmış olan bu odanın avluya doğrudan erişimi vardır. Ancak kapıdaki eğim, binanın diğer odalarından 53 cm daha alçak olan bu odanın tabanına kadar uzanmaktadır.

Delougaz, odanın kuzey köşesindeki bir ayrıntı nedeniyle odanın rahip için özel bir tapınma alanı olduğunu öne sürmektedir. Bu ayrıntı dikdörtgen şeklindedir ve fırınlanmamış bir yüzü düz öbürü dışbükey tuğladan yapılmıştır. Tabanı yaklaşık 1 x 1.6 metredir ve odaların zemininden 86 cm yukarıda bulunmaktadır. Yanlarında iki tutamak görünümlü korkuluklar vardır ve beyaz kireç sıva ile kaplanmıştır. Bu ayrıntının şekli ve odanın içinde bulunan kadın heykel başı, erkek heykel başı, heykel parçaları, hayvan muskaları, silindir mühürler, topuz başları ve keramik kâseler gibi cisimlerin bolluğu bu özelliğin sunak olduğunu ve L 43: 4 numaralı odanın D Evi'nin sakinlerinin özel kullanımı için bir dini alan olduğunu işaret etmektedir¹⁰².

D Evi'nin en büyük odası avlunun güneybatısında yer almaktadır (Oda K 43: 3). Oda dikdörtgen şeklindedir ve kuzeydoğu duvarından avluya doğrudan erişime sahiptir. Ana giriş kapısının karşı duvarında kuzeybatı duvarına bitişik dikdörtgen bir özellik (2 x 2 metre) bulunmaktadır. Özellik bir sunum veya takdim ritüeli gibi görünmektedir. Sunum masasının yanındaki kuzeybatı duvarına iki giriş kapısı daha yerleştirilmiş ve bu odayı odanın arka bölümüne bağlamıştır. Oda 3'te bulunan en dikkat çekici nesne bazı ritüelleri gösteren taş bir levhadır. Odadaki L 43: 9'da deniz kabuğu ve kil bulunmuştur.

Yukarda bahsedildiği gibi bina üç aşama boyunca inşa görmüştür. Ancak mimari düzendeki değişiklikler azdır. İkinci inşa döneminde tapınağın yerleşim planına neredeyse

¹⁰¹ Delougaz, 1940, 44.

¹⁰² Delougaz, 1940, 49.

dokunulmamıştır. Ancak yapının zemin seviyesi hafif yükseltilmiştir. Büyük değişim ve dönüşüm yalnızca dış muhafaza duvarının rekonstrüksiyonunu ve dış muhafaza duvarının dış yüzeyindeki payandaların görünümünü etkilemiştir.

D Evi'nde bir grup küçük oda kuzeybatı tarafındaki üç odayı değiştirmiştir. Eski giriş engellenmiş ve dış muhafaza duvarından yeni bir giriş yapılmıştır. Böylece ikinci dönemde D Evi'nin şehre direk erişimi sağlanmıştır. Üçüncü inşa dönemi (Geç Erken Hanedanlar III) daha önemli değişiklikler içermektedir. Öncelikli olarak oval yapı daha kalın bir şekilde yeniden inşa edilmiş ve altı dikdörtgen olarak yapılmıştır. İkinci inşa dönemine benzer şekilde dış çevre duvarının dış yüzü payandalarla detaylandırılmıştır. Bu dönemdeki geçiş diğer dönemlere göre daha ince işçilik göstermektedir.

İki simetrik kule, her iki kapı tarafında yaklaşık 4 metre çıkıntı yapmıştır. İç yüzündeki her bir kule üç oyuk ile yuvalanmıştır¹⁰³. Son olarak bu dönemde, D Evi tamamen ortadan kaldırılmış ve yerini çevre duvarına bırakmıştır. Böylece kompleks kuzey tarafından bakıldığında daha küçük hale gelmiştir. Üç inşaat dönemi boyunca tapınak çevre duvarları iyi düzeyde korunmuştur.

Jacobsen dönem ve tapınak hakkında şunları belirtmektedir: “Üçüncü binyılın başlaması ile kıtlık ve günlük yaşam ile ilgili sorunlar insanların en büyük sıkıntısı değildir. Kılıçlı savaşlarda ya da baskınlarda ani ölümler artık eski tehditlerin önüne geçmeye başlamıştır¹⁰⁴. Oval Tapınağın inşasında önemli olan bir diğer faktör ise temeli altındaki yerin temizliğidir. Muhtemelen Protoliterate ve Erken Hanedanlar I Dönemi özel binaları ve mezarlıkları kaldırılmış olup saf kum ile değiştirilmiştir. Bu özelliği tapınağın Khafajah toplumunda belirli bir konuma sahip olduğunu gösterir. Kompleks ayrıca tapınağın belirli ekonomik faaliyetlerde bulunduğunu öne süren laik odalardan, atölyelerden ve depolardan oluşmaktadır.

D Evi kompleksin içindeki en büyük laik yapıdır ve zengin bir ailenin evi ya da önemli bir rahibin ve onun idari kısmı olarak işlev görmüş olabileceği sanılmaktadır. Son aşamada (üçüncü, Erken Hanedanlar III B) D Evi yok edilmiştir. Bu durum Henrickson'un “Bu önemli mimari değişim muhtemelen Oval Tapınağın yüksek rahipleri de dahil olmak üzere eski işgalcilerin gelişi

¹⁰³ Delougaz, 1940, 98-105.

¹⁰⁴ Jacobsen, 1976, 77.

ile o dönemde Oval Kompleksinin dışında bir yere taşınmak zorunda olmaları gerektiğini kuvvetle ortaya koyuyor.”¹⁰⁵ fikrinin doğru olabileceği düşüncesini akıllara getirmektedir.

Oval Tapınak dönem toplumunun laikleştirilmesinin veya tapınağın idari yapısının yönetimi altında yeniden yapılandırılmasının orijinal plan üzerinde değişiklik yapabileceğini göstermesi açısından önem arz etmektedir. Tapınağın kendisi pişirilmiş tuğladan yani kerpiçten yapıldığından arkasında pek bir kalıntı bırakmamıştır.¹⁰⁶ Tapınağın Erken Hanedanlar dini mimarisinin standart düzenini takip ettiği varsayılmaktadır. Sonunda görünüşe göre ana avlu temel olarak bazı ritüellerin yerine getirilmesi için işlev görmüştür.

Hayvanların ayak izleri ise kurban faaliyetine ve tanrıya sunumların olduğuna dair faaliyetlerin olduğunu göstermektedir. Çünkü dönem insanları tanrının yeme ve içme ihtiyacını karşılamalı onu sürekli beslemelidir. (Şekil 31)

2.2. Ziggurat

Ziggurat sözcük kökeni olarak *zagaru* Akkadça bir sözcük olmakla beraber Akkadca’da ‘yüksek yer, yükselmek’ anlamına gelmektedir¹⁰⁷. Zigguratlar dört kenarlı bir temel üzerine her aşamada küçülerek yükselen bir yapıdan oluşmaktadırlar. Mezopotamya zigguratlarında zirveye giden yol yere dik olarak yapılan üç farklı rampa merdivenle sağlanmaktadır. Zigguratların en tepesinde kült odası olarak bilinen mimari yapı bulunmaktadır.

Mezopotamya’nın karakteristik yapılarından birisi olan zigguratlar mimaride geline nokta görmek açısından önem arz etmektedir. Mezopotamya mimarisinin ulaştığı en üst nokta olarak bilinen Ziggurat mimarisi yüksek kaide ve teraslar üzerinde yapılmış tapınakların mantıksal bir uzantısı olarak gelişmiştir¹⁰⁸. Pek çok arkeolog tarafından ziggurat mimarisinin tanımı olarak gösterilen ve III. Ur Hanedanları Dönemi’nde yapılmış olan Ur-Nammu zigguratu bugün dahi bütün ihtişamı ile ayakta¹⁰⁹. Ur Nammu Zigguratu M.Ö. 2095-2012 yılları arasında inşa edilmiştir. Ancak Seely ziggurat mimarisinin Ur Nammu’dan önce de olduğunu belirtmektedir¹¹⁰.

¹⁰⁵ Henrickson, 1982, 11.

¹⁰⁶ Delougaz 1940, 67.

¹⁰⁷ Parrot 1901, 57.

¹⁰⁸ Crawford 2010, 87.

¹⁰⁹ Roaf 1996, 104.

¹¹⁰ Seely 2001, 19.

Ziggurat mimarileri buldukları kentin en uzak noktasından dahi görülebilen, kentin en büyük mimarileridir. Kentin en görkemli ve en önemli yapısı olarak inşa edilmiş olan zigguratlar Sümer klasik mimarisi olarak ününü Mezopotamya dışına taşımış İran Coğrafyası'na kadar götürmüştür. Bu bölgede Sümer Zigguratları'nın benzerlerinin yapıldığı görülmektedir. Zigguratların kent sakinleri için önemini Frankfort tanrı ile kentin bağlantısını sağlayan yapı olarak tanımlamaktadır. Aynı zamanda zigguratı uğruna yapıldığı tanrının gücünü belirtmekle beraber, bu mimariyi ortaya çıkartabilen halkın gücünün de sembolü olarak tanımlamaktadır¹¹¹.

Zigguratların sırları henüz tam olarak çözümlenememiştir. Neden inşa edildikleri ve işlevleri ile ilgili olarak bugüne değin yapılan çalışmalar ortaya net veriler koyamamıştır¹¹². Mezopotamya karakteristik yapısı olan bu mimarinin amaç ve işlevleri sır olarak kalmıştır¹¹³. Benzer fikirler ortaya atılsa da elde bulunan veriler sadece yorumlamaktan öteye gidememiştir. Elde edilen veriler daha çok tarih ve dönemler ile ilgilidir.

Kazı ve buluntulara ulaşmadan önce yapılan yorumlardan ziyade kazılardan sonra bilim insanlarının zigguratlar hakkında yaptığı yorumlar göz önüne alınmalıdır. Frankfort'un görüşü de ziggurat mimarileri üzerinde çalışıldıktan sonra ortaya atılan görüşlerden birisi olduğundan kıymetlidir. Onun ifadesine göre dağlık bölgelerden gelmiş olan Sümerler tanrılarına daha yakın olabilmek için tıpkı dağlarda ona yakın hissettikleri gibi ziggurat mimarilerinin de onları tanrıya daha yakınlaştırdığını düşünmüşlerdir. Yine onun deyimi ile dağ sözcüğü Mezopotamya için sadece coğrafi bir terim olarak değil dini bir terim olarak da derin anlamlar içermektedir, dağlar yeryüzünün gizemli gücü ve doğal yaşamın bütün güçlerinin bir arada bulunduğu yerdir¹¹⁴. Crawford ise zigguratların dağ ile olan bağlarının sadece ihtişam ve görkeminden geldiğini savunmaktadır¹¹⁵.

Bilim insanlarının temel ortak görüşü genel olarak ziggurat mimarisinin yedi katlı olduğu yönündedir ve bu yedi kat gökyüzünün yedi katlı olması ile ilişkilendirilmektedir. Borsippa'da bulunan ' ' yer ve göğün yedi rehberinin evi' ' anlamına gelen Euriminanki zigguratı bu görüşün haklılığına işaret etmektedir¹¹⁶. Ancak genel olarak kalıntılardan yola çıkıldığından Mezopotamya

¹¹¹ Frankfort 1989, 87.

¹¹² Oppenheim 1977, 172.

¹¹³ Bottero 2001, 116.

¹¹⁴ Frankfort 1989, 80.

¹¹⁵ Crawford 2010, 87.

¹¹⁶ James-Slujs 2008, 73.

zigguratlarının üç veya dört katına erişilmiştir. Yine Asur ve Babil silindir mühürlerine bakıldığında görsel olarak zigguratların üç veya dört katlı tasvir edildiği görülmektedir. Ancak bilinen temel gerçek zigguratın yüksekliğinin elden geldiğince artırılmak istendiğidir. Zigguratların yüksekliğinin önemli olduğunu yine dönem silindirleri tasvirlerinden anlaşılmaktadır. Gudea silindirlerinde Eninnu tapınak anlatımına baktığımızda aşağıdaki gibi bir tasvir ile karşılaşmıştır.

“Tapınak büyük bir dağ gibi göklere doğru yükseldi,

Korkunç görkemi tüm ülkeyi kapladı,

Eninnu gök ile yer arasında kuruldu”¹¹⁷

Zigguratların katları arkeologlar tarafından genel olarak üç ile yedi kat arasında değiştiği düşünülmektedir. Bu kat aralığının kaynağı silindir mühürlerin yanı sıra ziggurat kazılarında ele geçmiş olan tabletlerdir. Bu tabletlerden bir tanesini Rawlinson ziggurat kazıları esnasında bulmuş ve çevirisini yapmıştır. Bu tablette Borsippa'nın daha önceki bir kral tarafından yaptırıldığı ve her kata göğün yedi katının adı verildiği yazmaktadır¹¹⁸.

M.Ö. V.yy. ortalarında Babil bölgesine yaptığı seyahatte Herodot'un “yedi katlı Zeus Belus” tapınağı olarak belirttiği mimari ise Babil Kulesidir¹¹⁹. Kutsal kitaplara da konu olan Babil kulesi de yine yedi katlı zigguratlardan birisidir. Bu zigguratın bir diğer adı Etemenanki zigguratıdır. Bunun dışında zigguratların terasları ile ilgili farklı yorumlar yapılsa da bugün kabul gören en temel yorum terasların her birinin farklı renklere sahip olduğu yönündedir. Bu renklendirmenin ise sırlı tuğla ile yapıldığı anlaşılmıştır. Terasların renkleri ise en altta koyudan üste çıkıldıkça açık renklere doğru sıralanmıştır. Bunun hayat ile ilgili olabileceği düşünülebilir. En yukarı çıkıldığında en açık ve temiz renk ile ona ulaşılmış olmaktadır. Yine bu renklerin gezegenleri nitelendirdiği bilim insanlarınca sunulan fikirlerden birisidir. Her rengin farklı gezegenleri simgelediğini düşünen bilim insanları da vardır¹²⁰. Zigguratların gök ve yer arasındaki ev olarak tanımlanması sebebiyle bu fikir desteklenmektedir. Zigguratı yeryüzünün kozmik bir

¹¹⁷ Oiseth 2007, 44.

¹¹⁸ Rawlinson 1861, 30.

¹¹⁹ Herodot 1, 181.

¹²⁰ James-Slujs 2008, 68.

merkezi olarak gören bilim insanları bu düşünce ile tanrı-insan arasındaki iletişimin sağlandığını düşünmektedir¹²¹.

Ziggurat mimarilerine bakıldığında birisi ilk terasta diğeri ise üst terasta inşa edilmiş iki adet kült odası olduğu görülmektedir. Kült odalarının altta olanı yeri üstte olanı ise göğü temsil etmektedir. Zigguratın kendisi ise yer ve gök arasında bağı kuran merdivenlerle bunu sağlamaktadır¹²². Kült odalarının detayı çok iyi bilinmese de üstte bulunan kült odası ile ilgili Herodot bir takım bilgiler sunmaktadır. Üstte bulunan kült odasında yatak ve altın masadan bahsetmektedir. Dönemin rahiplerinden aldığını yazdığı bilgilere göre tanrı burada kendisine seçtiği eş ile beraber kalmaktadır¹²³. Bu durum bilim insanlarının aklına *Entum*¹²⁴ rahibelerini getirmektedir. Bu sebepten dolayı arkeologlar bu kült odalarının aynı zamanda evlilik törenleri içinde kullanıldığını düşünmektedir¹²⁵.

Sonuç olarak ziggurat mimarisi ile ilgili bilim dünyasının elinde olan veriler ışığında söylenebilecek en net yorum zigguratların tapınağın bir parçası olduğudur. Tapınağın hemen yanına sanki onu tamamlarcasına yapılmışlardır¹²⁶. Ancak yine belirtmekte fayda vardır ki zigguratların tek görevi bu olmayabilir. Farklı işlevlerinin olabileceği düşüncesi araştırılmalıdır.

2.2.1. Ur Zigguratı (Etemennigur)

Ur Zigguratı kalıntıları günümüze kadar en sağlam şekilde gelmiş olan ziggurattır. Bağdat'a yaklaşık olarak 350 km uzaklıkta ve Bağdat'a göre güneyde bulunan Ur Zigguratı adından da anlaşılacağı üzere Ur kentinde yapılmıştır. Ziggurat ile ilgili ilk detaylı çalışmalar 1930-1935 yılları arasında Leonard Wooley tarafından yapılmıştır. Zigguratı yaptıran III. Ur Hanedanı ilk Kralı Ur-Nammu'dur. Ur-Nammu bu zigguratı III. binyıl sonlarında yaklaşık olarak M.Ö.2095-2012 yılında tanrı Nanna (Sin) adına inşa ettirmiştir. III. Erken Hanedanı ilk kralı Ur Nammu tarihin meşhur ziggurat inşaatçısı olarak kabul görmektedir. Ur Nammu sadece Ur

¹²¹ Frankfort 1989, 87.

¹²² Kramer 2002, 181.

¹²³ Herodot 1, 181.

¹²⁴ Entum Rahibesi: Sümerlerde tanrı ile direk temas kurabilen ve ona hizmet etme görevi olan yüksek sınıf kadın rahiplerdir.

¹²⁵ Oppenheim 1944, 55.

¹²⁶ Roaf 1995, 431.

kentinde değil Uruk'ta İnanna, Nippur'da Enlil, Eridu'da Enki için zigguratlar inşa ettirmiştir¹²⁷. Toplamda dört terastan oluşan bu ziggurat tipik Mezopotamya ziggurat mimari düzeniyle yapılmış olup en üstte kült odası bulundurmaktadır.

Ur Zigguratı'nın temel gövdesi kerpiç ile inşa edilmiştir. Kerpiç duvar 2.5 metre kalınlığa sahiptir ve pişmiş tuğla ile kaplanarak yapılmıştır. Kullanılan pişmiş tuğlaların genelinde Ur Nammu baskıları görülmektedir. Duvarların iç kısımları çamur sıvası ile inşa edilmiştir. Dış duvarlar girintili çıkıntılı şekilde yapılmıştır. Çıkıntılarının ölçüleri enlemesine 2.6 metre 0.45 metre dışa çıkıntı şeklindedir. Zigguratın yön konumlandırılması ise klasik Mezopotamya zigguratları gibi dört ana yönü gösterir şekilde (Kuzeydoğu, kuzeybatı, güneydoğu, güneybatı) inşa edilmiştir¹²⁸. Zigguratın alt teras boyutları zeminde 62x43 metre yapılmış olup yükseklikleri en alttan başlanarak 11 metre, 5 metre, 5 metre şeklinde inşa edilmiş olup dördüncü terasın yüksekliği hakkında kesin bir bilgi elde edilememiştir¹²⁹. Ziggurat ile ilgili farklı bir görüş ise Palmer'dan gelmiştir. Palmer ziggurat ölçülerini 65x43 metre olarak ölçmüş ve dört katın yüksekliğini en alttan başlamak suretiyle 9.5 metre, 2.5 metre, 2.3. metre, 4 metre olarak hesaplamıştır¹³⁰. Sonuç olarak ziggurat dikdörtgen bir zemin üzerine inşa edilmiştir. (Şekil 32)

Zigguratın üç adet rampası vardır, bu rampalar kuzeydoğu tarafında bulunan kemerli girişin altında ve ilk terasın hizasında birbirine dik olarak inşa edilmiştir. Yan merdivenlerin birisi kuzey köşeden diğeri ise doğu köşeden merkeze yükselmektedir. Merdivenler birleştikten sonra tek merdiven olarak zirveye yükselmektedir¹³¹. (Şekil 33)

Zigguratın bugünkü kalıntlarına bakıldığında birinci terasın Ur Nammu Dönemi'nden günümüze gelen teras olduğu diğer teraslarda ise farklı dönemlerde yenilemeler yapıldığı görülmektedir. Günümüzde ilk teras haricinde diğer teraslarda yapılan yenilemeler M.Ö. VI.yy. da Nabonidos tarafından yapılmıştır. Yenileme çalışmalarının izlerini ise yapıldıkları alanlarda görülen Nabonidos baskılarından anlamaktayız¹³². Ziggurat'a son restorasyon 1960 yılında Irak hükümeti tarafından yaptırılmış olup, bugünkü görüntüsüne kavuşmuştur.

¹²⁷ McIntosh 2005, 83.

¹²⁸ Wooley 1939, 98.

¹²⁹ Crawford 2010, 89.

¹³⁰ Palmer 2012, 127.

¹³¹ Crawford 2010, 90.

¹³² Wooley 1939, 100-101.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3.1. Tapınak Devlet Teorileri

Mezopotamya ekonomisinin “*tapınak devlet teorisi*” ilk olarak Deimel tarafından ortaya atılmıştır. Bu teori içerisinde Mezopotamya tarihinin yeniden yapılandırılmasının normatif (*düzensel, olağan*) olduğunu düşünmüştür¹³³.

Daha sonraki dönemlerde özellikle Gelb ve Diakonoff'un araştırmaları M.Ö. III. binyıl boyunca tapınak işletme ve ekonomilerinin geleneksel olarak devam ettiği yönündedir. Üretimin özel mülk sahipleri veya büyük aileler tarafından sağlandığı üzerinde durmuşlardır. Ürünlerin ihracatının ise az sayıda olan özel girişimciler tarafından sağlandığını iddia etmişlerdir. Tapınağın daha çok depolama ve dağıtım alanında etkin olduğunu düşünmüşlerdir. Ancak tapınağın hangi dönemde kendi üretmediği ürünlere nasıl sahip olduğu ve onların dağıtımında nasıl rol aldığı konusunda oluşan sorulara net cevaplar bulunamamıştır.

Gelb'e göre Mezopotamya tarihinin bilinen ilk dönemlerinden bu yana toprak sahibi olan aile veya topluluklar köyden kente, kentten devletleşmeye geçiş dönemlerinde sürekli güç kaybetmişlerdir. Devlet teşkilatının ortaya çıkışı ile gücün tapınağa geçtiğini öne sürmüştür¹³⁴.

Diakonoff'a göre ise en geç Uruk III-IV dönemlerinde veya daha da erken bir dönemde tapınaklar kamu ve toplum üzerindeki yönetim, organizasyon ve üretim gücünü ele geçirmiştir. Her iki görüş kesin bir tarihlendirme yapamasa dahi sonuç olarak tapınağın güçlendiği hususunda ortak bir sonuca varmaktadır¹³⁵.

Kutsal bir yapılanmanın (*tapınak*) ekonomik faaliyetler ile neden meşgul olduğu ve neden toprak kontrolünde etkin rol aldığı konusunda pek çok teori ortaya atılmıştır. Oppenheim bu durumun henüz net olarak açıklanamayacağını ileri sürmüştür¹³⁶.

Gibson tapınakların güçlenmesini, güç sahibi olan aşiretlerin parçalanmasına yormuştur. Gibson'a göre doğal afetler, nüfusun kayması, nadas sisteminin oturtulamaması ve uzun mesafeli

¹³³ Deimel 1931.

¹³⁴ Gelb 1969, 54-137.

¹³⁵ Diakonoff 1982, 7-100.

¹³⁶ Oppenheim 1977, 90-187.

ticaretin gelişimi ile bazı bölgelerin stratejik olarak öneminin artması sonucu çatışma ve savaşlardan kaçınmak amacı ile önemi artan bölgelerin kutsal sayılması bu sonucu doğurmuştur¹³⁷.

Bu konu üzerinde tartışmalı bir diğer konu ise M.Ö. 4. binyılın sonlarına dair bilinen devletin ekonomik faaliyetlerde tam olarak kontrol sahibi olamaması durumudur. Bu durumu ise dini yapıların, devlet kurulmadan önce de var olduğu kanısına dayanak oluşturarak çözmektedir. Akrabalık temelli aşiret sistemine kıyasla kökten farklı bir örgüt olan merkezi devlet çeşitli krizler sonucu ortaya çıkmıştır.

Erken Neolitik Dönemden itibaren kutsal alanların varlığı, bu alanlara şüphesiz öncelik kazandırmıştır. Ancak yine de kronolojik olarak tam tarih vermek uygun gelmemektedir. Sonuç olarak bu konu ile ilgili arkeolojik olarak elde çok fazla veri olmadığı görülmektedir. Sadece arkeolojik kanıtlara bakılarak bu dönem ile ilgili varsayımlar veya yeni teoriler üretmek mümkündür.

Bölgeyi iyi bilen bilim insanları M.Ö. 3. binyıl ortasında tapınak ekonomisinin aşağıdaki gibi birimlere ayrıldığını düşünmektedir.

1) *Tapınağın Sahip Olduğu Mülkler ve Tapınak Personeli Tarafından Yetiştirilen Rahip Arazisi*

2) *Bakım Alanları*

3) *Belli Dönemlerde Kiralanan Alanlar*

4) *Depolama Tesislerini, Tahıl Ambarlarını Ve Atölyeleri Kontrol Eden, Fazlalıkların İdaresi, Yeniden Dağıtımı ve İşlenmesini Denetleyen Tapınak Yönetim Merkezleri*

5) *Çeşitli Ayinler ve Ritüellerin Bir Parçası Olarak Tapınak Tanrılarının Önüne Getirilen Teklifler*

Bu beş kategoriden özellikle son ikisi sadece arkeolojik kanıtlar ile netleştirilebilir. Daha net bir ifade ile elde bulunan mimari komplekslerde gerçekleştirilen depolama, atölye, ritüel alanları gibi yerler ile tapınak tanrılarına sunulan teklifler arasında bir bağ kurulabilir. Bu bağın kurulması ise üretime başlanan tarihler için veriler sunabilir¹³⁸.

¹³⁷ Gibson 1974, 784-814.

¹³⁸ Makkay 1983, 6.

3.2. Tapınağın Ekonomik Hayat Üzerindeki Etkileri

Tapınaklar Mezopotamya insanları için dönemselsel olarak farklılık gösterse de genel olarak sadece tanrılar için yapılmış olan mimari alanlar değil onların yaşamlarını yöneten ve yönlendiren kurumlar olarak dikkat çekmektedir.

Erken Babil Dönemi'nden önce tapınaklar güç dengesi olarak istikrarlı bir güce sahip olmasa da bu dönemden sonra toplumun hayatını düzenleyen dini ve ekonomiyi bir arada yürüten kurumlar olarak göze çarpmaktadır. Tapınaklar Mezopotamya bölgesinde dini bir kurum olma dışında ekonomik ve sosyal hayatı düzenleyen ve yöneten kurumlar olarak nitelendirilmektedir¹³⁹.

Ekonomik boyutta bakıldığında tapınakların, bölgedeki kaynakları toplayıp, dağıtım organizasyonunu yapan güç oldukları görülmektedir. Sümer Dönemi'nden itibaren bu gücü elinde bulunduran tapınaklarda dağıtım ve organize rahipler tarafından sağlanmaktadır. Devam eden süreçte de bu geleneğin devam ettiği görülmektedir.

Peki ya tapınak ekonomisinin ortaya çıkışı nasıl olmuştu? Bu sorunun cevabını arkeologlar iklim ve coğrafya gibi çevresel faktörlere bakarak bulmuştur. Örneğin kurak bir arazide iş gücünün sağlanması ve organizasyonun gerçekleştirilmesi ancak inanç çerçevesinde bir araya getirilen topluluklar ile sağlanabildiği düşünülmektedir¹⁴⁰.

Kaynakların toplanması tapınağa bağlı bir depo alanının oluşturulmasını sağlamıştır. Depolama işleminde yapılan bütün iş tanrıya birer adak olarak nitelendirilmiş, depodan halka dağıtılan ürünler ise tanrının topluma bağıışı olarak kabul görmüştür¹⁴¹.

Bu şekilde tapınaklarda depolanan ürünler kontrol altına alınmış oluyordu. Tapınaklara konulan ürünler ve eşyaların tamamı kayıt altına alınarak sistemli bir şekilde saklanmaktadır¹⁴². Oppenheim tapınakların en büyük gelir kaynaklarının tarımdan elde edilen ürünler ile beraber emek malzemeleri, vergi, adak ve kraliyet hediyeleri olduğunu öne sürmektedir¹⁴³.

Kısaca bakılacak olursa Mezopotamya tapınakları ticarete, muhasebede ve pek çok alanda varlıklarını hissettirmektedir. Arpayı genel olarak bir değişim aracı veya değerlendirme anlamında

¹³⁹ Johns 1904, 97.

¹⁴⁰ Avivola 2012, 4.

¹⁴¹ Mieroop 1997, 217.

¹⁴² Frankfort 1989, 96.

¹⁴³ Oppenheim 1944, 95.

ölçü olarak kullanmışlardır. Tapınakların vergiler topladığı, bazı alanları kiraya verdiği, bazı kişilere bugünkü kredi sistemi gibi borç verdiği bilinmektedir. Tapınakların muhtaç kişilere yardım ettiği, üretilen ürünlerden onlara hibe yoluyla yardım ettiği de bilinmektedir. Ayrıca planlama, bütçe kontrolü, üretim ve depolama kayıtları tuttuğu bilinmektedir. Düzenli olarak raporlama işlemlerinin yapıldığı görülmektedir¹⁴⁴.

3.2.1. Tapınak ve Ticaret

Şehir ekonomisinin merkezi haline geldiği dönemlerde tapınaklar depolama ve üretilen ürünlerde ihtiyaç fazlası haline gelmiş olan her şeyi ihraç edebildiği Mezopotamya bölgesinde olmayan ürünleri ise dışardan ithal edebildiği bilinmektedir¹⁴⁵.

Tapınağın ticaret ile uğraşan kimseleri dışarı gönderdiği ve onlar sayesinde ihtiyacı olan altın, gümüş, bakır, kurşun, tekstil ürünleri gibi çeşitli ürünleri ithal ettiği bilinmektedir. Bu ürünleri ithal ederken karşılığında ise kendi ürettiği ve karşı tarafın işine yarayacak olan ürünleri takasta kullandığı bilinmektedir. Sadece bu işle uğraşan tüccarlar tapınak için önemli kimselerdi ve kendilerine kazanılan topraklardan arazi verildiği bilinmektedir¹⁴⁶. Aynı zamanda birer banka rolü olan tapınaklar yabancı tüccarları ise kendi bölgesine çekmekte ve ticareti sağlamaktadırlar¹⁴⁷.

Tüccarların ulaşım araçları tapınak tarafından karşılanmakta olup nakliye yapılabilmeleri için onlara taşıyıcı hayvanlar tedarik edildiği bilinmektedir¹⁴⁸. Ticaret ağının Mısır'dan İndus vadisine ve Anadolu'nun ortalarına yani Kültepe ve Kapadokya bölgelerine kadar uzandığı bilinmektedir. Yine deniz yolu üzerinden gerçekleştirilen ticari faaliyetler Basra Körfezi ile Bahreyn, Umman, İndus vadisine uzanmaktadır¹⁴⁹. Bütün bu ticaret ağı belli bir organizmeye ihtiyaç duymakta ve bu ihtiyacı tapınak karşılamaktadır. (Görsel 13)

¹⁴⁴ Sterba 1976, 16-26.

¹⁴⁵ Oppenheim 1944, 62.

¹⁴⁶ McBride 1977, 93.

¹⁴⁷ Spence 1917, 250.

¹⁴⁸ Frankfort 1989, 102-103.

¹⁴⁹ Roaf 1996, 110.

3.2.2. Tapınak ve Tarım

Mezopotamya bölgesi dünyada tarımın yapıldığı en eski bölgelerin başında gelmektedir. İlk köylerden itibaren kentleşme sürecine ve devletleşme sürecine gelene kadar Fırat ve Dicle’de tarım sürekli olarak yapılmıştır¹⁵⁰.

İlk dönemlerde tapınağın tarım etkisi üzerine çok fazla çalışma bulunmamaktadır ancak ilerleyen dönemlerde yani kentleşme sürecinde tapınak gücünün artışı ve büyük tapınakların inşası ile beraber tapınaklar tarım alanlarında etkili rol almaya başlamış belli bir süre içinde yönetici konumuna gelmişlerdir. Çünkü Mezopotamya tarımında büyük kitleler halinde yapılan tarımın sistemli bir şekilde yürütülmesi belli bir inancın sayesinde oluşmuştur. Toplumun tarımı tanrıya olan bağlılık ve hizmet olarak yaptığı düşünülmektedir¹⁵¹.

Tapınakların kentlerdeki arazinin büyük bir bölümünün sahibi olduğu bilinmekte ancak bu arazileri nasıl elde ettikleri tam olarak bilinmemektedir. Bu konuda Johns tarafından ortaya atılan fikir, tapınakların arazinin öneminin anlaşılması ile ortaya çıkmış olabileceği ya da arazilerin tanrıya ithafen krallar tarafından tapınaklara bağışlanmış olabileceği fikridir¹⁵². Johns’un bu düşüncesinin tarihine bakıldığında henüz arkeoloji biliminin günümüzdeki kadar iyi bilinmediği görülmektedir. Göbeklitepe, Hamzan Tepe, Sefer Tepe, Nevali Çori gibi Neolitik dönem dini mimarilerinin ortaya çıkartılmadan önce ortaya atılmasından ötürü bu düşüncenin bugün geçerliliğinin olmadığı düşünülebilir.

Tapınaklara ait olan araziler alınıp başka bir yere veya kimseye devredilememektedir. Kramer’e göre bu topraklar üç bölüme ayrılmaktadır. Nigenna olarak adlandırılan topraklar tapınağın giderleri için, Kurra olarak adlandırılan topraklar tapınak yönetimindeki yöneticiler için ve Urulal olarak adlandırılan topraklar ise tapınak personeli için kullanılmıştır¹⁵³.

Bu düşünceyi destekleyen diğer bir arkeolog ise Frankfort olmuştur. Onun düşünceleri de hemen hemen Kramer gibidir. Tapınak arazilerinin tanrı hizmetinde olan herkes için kullanıldığını savunmaktadır. Ona göre Nigenna olarak adlandırılan topraklar tapınak personelinin ekip biçmesi için bırakılmıştır. Bu personellerin en yüksek makamdan en alt kademede olanına kadar hiyerarşik

¹⁵⁰ Şenel 1982, 193.

¹⁵¹ Bricker 2000, 195.

¹⁵² Johns 1904, 97.

¹⁵³ Kramer 2002, 108.

düzene bakılmaksızın aynı amaç uğruna eşit şartlarda çalıştığını öne sürmektedir. Kur olarak adlandırılan topraklar ise Frankfort'a göre ürün yetiştiren toplulukların besin ihtiyaçlarını karşılamaları için kullandıkları alanlardır.

Son olarak Urulal arazileri ise üretilen ürünün altı da biri ile üç de biri arasında bir bedel karşılığı kiralanan topraklardır. Bu toprakları tapınağa bağlı olmak şartı ile şahısların kiralayabildikleri bilinmektedir¹⁵⁴.

Mezopotamya'da tarım faaliyetleri de belli bir organizasyon ile yürütülmektedir. Tarlaların bakımı, sürümü yine belli gruplar tarafından planlı olarak yapılmaktadır. Görev dağılımı planlı bir şekilde yapılmış olup yaklaşık on beş kişilik gruplar bir kâhya önderliğinde çalıştırılmaktadır. Eylül-Ekim aylarında hangi arazilerin ekileceği kararlaştırılıp çalışmalara başlanmaktadır¹⁵⁵.

Tapınak tarım üzerinde ihtiyaçları gideren ana faktör konumundadır. Ekilecek olan ürünlerin tedariklerini, üretim için gerekli olan malzeme, hayvan ve insan gücünü sağlayan birimdir¹⁵⁶. Bunun dışında sulama kanallarının bakım onarımı ve yeni kanalların inşasının tapınağın organizasyonu ile yapıldığı bilinmektedir¹⁵⁷.

3.2.3. Tapınak ve Hayvancılık

Tapınakların hayvancılık faaliyetlerine bakılacak olursa ilk olarak tapınakların kendilerine ait keçi ve koyun sürüleri olduğundan bahsetmekte fayda vardır¹⁵⁸. Tapınaklara bağlı olarak çalışan çobanların bu hayvanların bakımlarını yaptıkları bilinmektedir¹⁵⁹.

Hayvanların bakımları ve tüylerinin kırılma işlemleri yine tapınağa bağlı alanlarda yapılmaktadır. Elde edilen yünlerin bir bölümünün tapınak üyelerine dağıtıldığı bilinmektedir. Geriye kalan yünlerin ise ip haline getirilip tekstilde kullanıldığı dolaylı olarak ticarete kullanıldığı düşünülmektedir¹⁶⁰. Tekstil özellikle M.Ö. 3. binyıldan itibaren Mezopotamya ticaretinde önemli bir yeri olduğu bilinmektedir¹⁶¹. (Görsel 14)

¹⁵⁴ Frankfort 1948, 221.

¹⁵⁵ Mori 2007, 44-45.

¹⁵⁶ Frankfort 1989, 97.

¹⁵⁷ Crawford 2010, 60.

¹⁵⁸ Crawford 2010, 59.

¹⁵⁹ Godderis 2007, 200.

¹⁶⁰ Frankfort 1989, 96.

¹⁶¹ Good 2007, 151.

Tapınakların sahip olduğu sürülerdeki koyunların doğum işlemlerinde çobanların görevlendirdiği, doğacak yavrulara göre çobanlara kota verildiği, çobanların kotayı doldurması durumunda kota üstündeki kuzuları tapınağa sunduğu bilinmektedir. Bu işi başaran çobanlara mükâfat olarak koyunlardan verilmekle beraber görevini yapamayan çobanlardan ise hesap sorulduğu bilinmektedir.

Çobanın tek görevi bu değil aynı zamanda hayvanlardan elde edilen sütün tapınağa sunulması¹⁶² ve tapınağa adaklık kurban seçimi gibi farklı görevleri de mevcuttur¹⁶³.

Tapınağa ait olan sürülerin tapınağın sahibi olan tanrının simgesi ile işaretlendiği bilinmektedir. Marduk tapınağına ait sürülerde kürek işareti İştar Tapınağına ait sürülerde ise Tanrıça İştar'ın simgesi olan yıldız bulunmaktadır¹⁶⁴.

3.3. Tapınağın Sosyal Hayat Üzerindeki Etkileri

3.3.1. Tapınak ve Emek Gücü

Tapınakların büyük bir emek gücüne sahip oldukları ve bu emek gücünün en temel üyelerinin köleler olduğu bilinmektedir. Köleler yerli halkın içinden seçilmektedir. Kölelerin kişilere ait olup olmadığı konusunda kesin olarak bilgi sahibi olunamasa da tapınakların kölelerinin olduğu sabittir. Köleler tarım, kanal işleri, inşa çalışmaları ve temizlik gibi alanlarda köle olmayan işçilerle beraber çalışmaktadır.

Tapınağın içerisinde bulunan köleler ise genel olarak kimsesiz veya toplum içinde statüsü olmayan kimselerden oluşmaktadır¹⁶⁵. III. Ur Dönemi'nde hukuksal olarak kölelerin alındığına dair veriler mevcuttur¹⁶⁶. Kölelik haricinde bulunan emek gücü ise yine bu dönemde kendilerine belirlenen arazilerden sorumlu olarak kiralık olarak çalışan işçilerden oluşmaktadır¹⁶⁷.

Tapınak kendisi için çalışan insanları ekip haline getirerek başlarına kâhya veya ekip başı olarak adlandırılabilirler kişileri koymuştur. Ekip başları tapınağa rapor sunmak durumunda olup

¹⁶² Godderis 2007, 200.

¹⁶³ Crawford 2010, 59-60.

¹⁶⁴ Nemet Nejat 1998, 193-294.

¹⁶⁵ Kleber 2011, 105-107.

¹⁶⁶ Malul 1983.

¹⁶⁷ Diakonoff 1974.

üretilen veya yapılan her işi sonuca vardırarakla yükümlüdür¹⁶⁸. Frankfort tapınak için çalışan bütün işçileri “Tapınak Topluluğu” olarak adlandırmaktadır.

Tapınakların bitişğinde dükkân ve atölyelerin yanı sıra döneme göre farklı üretim alanlarının olduğu görülmektedir. Bu alanlar tapınak görevlileri tarafından sürekli olarak denetlenmekte ve üretim için organizasyon sağlanmaktadır. Üretimin zaman zaman dışardan getirilen yetenekli usta veya zanaatkârlar tarafından yapılırken genel olarak tapınağa bağlı usta ve zanaatkârlar ile yürütülmüştür.

Bilindiği üzere tarıma dayalı olan Mezopotamya ekonomisi tarımsal ürünler üzerinden gelişmek durumunda kalmıştır. Üretimin bahçe, tarla ürünlerinden faydalanarak çeşitlendirildiği görülmektedir. Mesela arpanın un haline getirildiği, susam tohumundan yağ elde edildiği, otların kurutulduğu bilinmektedir.

Yün ipliğe dönüştürülmüş boyanmış ve kumaş haline getirilmiştir. Dolayısı ile dokuma atölyelerinin olduğu bilinmektedir. Ayrıca bu atölyelerde çalışan insanların içerisinde çok sayıda kadın ve çocuğun olduğu bilinmektedir. Köle kızların cariye olarak işlerin yoğun olmadığı dönemlerde kiralandığı da bilinmektedir¹⁶⁹. Tapınak adına çalışan herkesin kendini tanrıya adanarak amacıyla çalıştığı ve bütün enerjilerini bu yönde harcadıkları bilinmektedir.¹⁷⁰

Derinin işlendiği ve çeşitli eşyalarda ve giyimde kullanıldığı bilinmektedir. Sazların sepet ve paspas yapılarak kullanıldığı bilinmektedir. Metalurji aletlere bakıldığında bronzdan çeşitli aletlerin yapıldığı görülmektedir. Hammadde olarak dışa bağımlı olan Mezopotamya bölgesi ithal ettiği metali yetenekli zanaatkârlar aracılığı ile işlemiş savaş aletleri yapımında kullanmıştır. Tapınaklara bağılı atölyelerin savaş arabaları, kızaklar, el arabaları, kayıklar yaptığı görülmektedir. Tüm bunlar dışında yine bu atölyelerde günlük kullanılan ev eşyaları, süs eşyaları ve aksesuarların üretildiği bilinmektedir¹⁷¹.

Bütün toplumun tapınak için çalıştığı bilinmektedir ve toplumun eşitliği ilkesi söz konusudur. Frankfort’a göre tapınak ışığında teokratik bir sosyalizm sisteminin var olduğu

¹⁶⁸ Frankfort 1989, 96.

¹⁶⁹ Nemet-Nejat 1999, 102.

¹⁷⁰ Frankfort 1948, 222.

¹⁷¹ Sterba 1976, 16-26.

düşünülmektedir¹⁷². Mieroop ise önceleri bu fikre katılmasına karşın daha sonraki dönemlerde Mezopotamya ekonomisinin komünalden liberal ekonomiye evrildiği düşüncesini benimsemiştir¹⁷³.

3.3.2. Tapınakların Yazı ve Eğitim Üzerindeki Rollerini

Yapılan araştırmalar M.Ö. 3. binyıl itibarı ile Mezopotamya’da okuma yazma anlamında eğitim için kullanılan alanların varlığına işaret etmektedir. Bu araştırmalarda ortaya çıkartılan okuma ve alıştırma amacıyla yapılmış olan sözcük listeleri Şuruppak bölgesinde bulunan tanrıyı, hayvanları ve eşyaları tanıtan ve listeleyen ders notlarıdır.

Kramer araştırmaların ortaya çıktığı ilk dönemlerde okulların tapınağa bağlı birer kurum olduğunu ve zamanla tapınaktan ayrıldığını düşünmektedir. Okullar Sümer dilinde ‘‘tablet evi’’ anlamına gelen Edubba olarak adlandırılmaktadır. İlk kuruluş amaçları tapınakların ve sarayın ihtiyacını karşılamak amacıyla yazıcılar yetiştirmektir¹⁷⁴.

Yazının tapınak çevresinde geliştirilmesi bir yerde doğal karşılanmaktadır çünkü yazı tapınaklarda görevli rahipler tarafından sayım ve kayıt işlemlerini yürütebilmek için kullanılmaktadır. Yazı tapınaklardan yayılarak yönetici ve edebiyat ile uğraşan sınıflar tarafında da kullanılarak gelişim kaydetmiştir. Aynı zamanda yazı ticaret ile uğraşan kimseler tarafından da ürünlerin kayıtlarını tutmak amacıyla kullanılmış ve dönemin şartlarına göre bütün sektörlerde yayılım göstermiştir¹⁷⁵.

Tapınak depolarında giren çıkan malların kayıtları, çeşitleri, hesapları tutulmuştur. Hesaplama da semboller kullanılmaya başlanmıştır. Önceleri karmaşık çizgiler zamanla gelişerek daha sade ve pratik çizgiler haline getirilmiş ve çivi yazısı meydana getirilmiştir¹⁷⁶. Devam eden süreçte ise şekiller seslere dönüştürülmüş ve anlatılmak istenen her şey sözcükler ile anlatılabilmıştır¹⁷⁷.

Tapınağın tarım ve ticaret üzerindeki etkisi bilinmektedir. Yazının ise tarım aletleri ve tapınak için çalıştırılan hayvanların listelerini hazırlamada kullanılması göz önüne alındığında yazı

¹⁷² Frankfort 1989, 94.

¹⁷³ Mieroop 2004, 54.

¹⁷⁴ Kramer 2002, 2017.

¹⁷⁵ Mieroop 1997, 217.

¹⁷⁶ Kılıç 2009, 127.

¹⁷⁷ Kılıç 2009, 128.

ve tapınağın bağının daha da güçlendiği anlaşılmaktadır¹⁷⁸. Bu düşünceden hareketle tapınak okulların öncülüğüne zemin hazırlamıştır denilebilir.

Woolley tapınakların okul olarak kullanıldığını tapınakların güçlü kalabilmesi için yeterli sayıda eğitim almış okuma yazma bilen kâtip ve görevlilere ihtiyaç duyduğunu iddia etmektedir.¹⁷⁹ Mccall'a göre ise yazıcı ve kâtipler tapınaklara bağlı olan okullarda eğitilmiştir. Yazıcılığın yalnızca Ur bölgesinde bağımsız olduğu bunun dışında tapınaklara bağlı olarak yapıldığına dair kalıntılar vardır. Öğrenmesi çok zor olan yazıcılık sabır ve zekâ gerektirdiğinden herkes tarafından yapılamadığı düşünülmektedir. Temelde ezbere dayanan bu mesleğin çocuk yaşta başlayan bir eğitim süreci olduğu düşünülmektedir¹⁸⁰.

Tapınaklar ile yazının bağlantısını Frankfort açık şekilde dile getirmiştir. Frankfort tapınakların içerisinde büyük ölçekli komünal örgütlenişlerin gerekliliği olan yazının ilk örnekleri ile karşılaştığını belirtmektedir. Uruk bölgesi tapınaklarının yazının ilk dönemlerinde dahi üretimde, depolamada, atölyede kullanılmış olan not defterleri olarak karşımıza çıktığını dile getirmiştir. Sadece rakamlar ile değil çetele tutulmasında, tanık göstermede silindir mühürlerin tasvirinde kullanıldıklarını belirtmektedir.

Farklı tabletler incelendiğinde sadece alınan veya satılan ürünün adının değil ne işlem yapıldığını dahi açıklamakta kullanıldığını söylemektedir. Bazı tabletlerde ise "bir günlük bira ve ekmek" işareti görülen bir ücret listesi ile karşılaştığını dile getirmiştir¹⁸¹.

Tapınak yalnızca kayıt tutmakla kalmamıştır. Tapınağın işleyişi, ekonomik durumu ile ilgili kayıtlar da yine tabletlerde mevcuttur. Zetler Nippur'da bulunan İnanna tapınağından çıkan 2032 adet tabletin 1163 tanesinin tapınak ekonomisi ile ilgili olduğunu belirtmektedir¹⁸².

3.3.3. Tapınakların Hukuksal ve Yasal Konulardaki Etkinliği

Tapınaklar Mezopotamya bölgesinde toplumu ilgilendiren pek çok alanda faaliyet göstermektedir. Toplumu ilgilendiren en önemli konulardan birisi de hukuk ve adalettir. Tapınaklar hukukun ve adaletin korunduğu kurumların başında gelmektedir.

¹⁷⁸ Oates 2004, 184.

¹⁷⁹ Woolley 1965, 109.

¹⁸⁰ Mccall 2011, 49.

¹⁸¹ Frankfort 1989, 87.

¹⁸² Zetler 1992, 91.

Tapınakların bu alanda tam olarak düzeni nasıl sağladığı kaynakların yetersizliğinden dolayı çok fazla bilinemese de rahiplerin aynı zamanda hukuk insanı olduklarına dair veriler mevcuttur.

Tapınakların yasalarda düzenleyici ve uygulayıcı güç olduklarına dair bilgileri evlilik, boşanma, doğum kayıtları, mahkeme kayıtları gibi verilerden anlamak mümkündür. Özel ve toplumsal yaşayış ile ilgili kayıtlar tapınakların etkileri hakkında ipucu vermektedir. Bunun dışında vergilendirme kanunlarının uygulanmasına dair bazı kayıtlar ele geçmiştir¹⁸³.

Tapınağa bağlı birinin ‘‘Nanna (Eanna Tapınağı) yargıcı’’ olduğunu gösteren bir tablete ulaşılmıştır. Tablet içerik olarak tapınakların yargıç ataması yapabildiğini bilim dünyasına göstermiştir. Belgeler yargıç olan kimselerin adına bakıldığında aynı zamanda tapınaklarda rahip olduklarını göstermektedir¹⁸⁴. (Görsel 15)

Woolley, Sümer yurdunda sivil ve dini mahkemelerin varlığından söz etmektedir. Tapınakların içerisinde mahkeme alanlarının bulunduğunu ve bazı rahiplerin bu alanlarda yargıç görevi gördüğünü buna karşın yine kralların atadığı yargıçların da aynı dönemlerde var olduğunu belirtmektedir¹⁸⁵. Yine rahiplerin yargı ve karar yetkilerinin olduğu Hammurabi Dönemi ile beraber rahiplerin yargıçlık görevlerini sivil yargıçlara bıraktığı kaynaklarda yer almaktadır. Bu durum tapınakların adalet mekanizması içerisindeki yerini de işaret etmektedir¹⁸⁶.

¹⁸³ Sterba 1976, 16-26.

¹⁸⁴ Kramer 2002, 120.

¹⁸⁵ Woolley 1965, 93.

¹⁸⁶ Bury at all 1928, 511.

SONUÇ

Mezopotamya coğrafyası, Aşağı ve Yukarı Mezopotamya olmak üzere iki farklı ekolojik ve kültürel bölge içerir bu bağlamda bakıldığında Mezopotamya'nın iki farklı doğa koşulu ve iki farklı karakteristik bölge olduğu bilinmektedir. Bu çalışmada daha çok Güney Mezopotamya yani medeniyetlerin beşiği olarak da adlandırılan bölge üzerinde durulmuştur. Aşağı Mezopotamya Bölgesi sulamaya dayalı tarımın yaygın olduğu alüvyonlu bir araziye sahiptir. Bağdat ile Basra Körfezi arasındaki engebesiz alana yılda 200 mm.den daha az yağmur düşmektedir. Mayıs'tan itibaren yaz ayları boyunca bölge yaklaşık 15 hafta kuraktır. Yer altı kaynakları bakımından da fakir olan bu bölgede kurulan kentler, kent devletler veya devletler diğer bölgeler ile bağlantı kurmaya, onlarla ticaret yapmaya ve kendi alanları içerisinde sürekli inşaa faaliyetleri yapmaya mecburdurlar. Bu durum da dolayısı ile büyük organizasyonların gelişmesinde, mimaride değişim ve gelişime, el sanatlarına yansımaktadır. Bölgenin arkeolojik olarak öneminin anlaşılması, değerlenip ilgi odağı olması sonucu tapınak mimarisinin toplum içerisindeki konumu ve sosyo-ekonomik durumu da farklı bir çalışma konusu olmuştur.

Tapınak genel anlamına bakıldığında en basit hali ile doğada bulunan bir objeden, insanların yaptığı devasa mimarilere kadar pek çok alanda varlıklarını sürdürmektedirler. Bu alanlar inandıkları tanrı veya ilah ile bağ kurabildikleri en önemli ve kutsal alan olarak günümüze kadar ulaşmıştır. İnsan inşası ile ortaya çıkartılan tapınakların boyutları, teknolojileri, mimari planları zamana göre değişimler göstermiştir.

Bugüne kadar Mezopotamya tapınaklarının mimari ve diğer alanlarda yapılmış bütün analizleri bu kutsal yapıların oluşumunda rol oynayan etkenlere katkılar sunmuştur. Anlaşıldığı üzere Mezopotamya bölgesinin coğrafyası, toplum ideolojisi ve doğaüstü olarak tanımlanabilecek tanrısal veya dinsel öğelerin mimariye yansımaları sonucu Mezopotamya insanların tapınakları yerleşimin en kutsal alanı olarak gördükleri anlaşılmalıdır. Mezopotamya toplumunun bu ideolojisi Ubaid Dönemi'nde başlamakla beraber Erken Hanedanlar Dönemi'ne kadar yükselerek devam etmiştir. Bu etkiyi M.Ö. 3200-3000 yılları arasına tarihlenen Warka Vazosunda (Görsel 16) dahi net bir şekilde görebilmekteyiz.

Tapınakların tanrının evi olarak görülmesi mimari yapı olarak toplumun kendi yaşadığı evler ile benzer yapıda yapılmasına sebebiyet vermiştir. Ubaid ve Uruk dönemine ait kazılan

tapınaklar kısıtlı sayıdadır. Eridu ve Uruk bölgelerinde bulunan ilk tapınak mimarileri V. ve IV. binyıldan kalmış olup sonraki dönemlerde üzerlerine yeniden inşa yapılarak büyütülmüş, süslenmiş ve Mezopotamya'nın karakteristik özelliklerini oluşturan tapınaklara dönüştürülmüşlerdir. Tapınak modellerinin en erken evrelerinde genel olarak tripartite plan dediğimiz üç bölümlü basit mimari model ile yapıldıkları görülmektedir. Tripartite Plan özellikle ilk önce evlerde daha sonra kamusal alanlarda yaklaşık olarak M.Ö. 5800-4200 yılları arasında kullanılmıştır. Bu mimari modelin varyasyonları ve gelişmiş modelleri olan "T" Biçimli Haç şeklinde inşa edilmiş mimari modelin yanı sıra yine ona benzer multikompleks olarak adlandırılan yapıların ortaya çıktığı ve Mezopotamya Bölgesi'nin tapınak modeli konumuna geldikleri görülmektedir. M.Ö. IV ile beraber Uruk Dönemi'nde mimari model bir üst evreye geçmiştir. Bu dönem ile beraber kentlerin gelişip devletleşme sürecinin oluşumu ile beraber büyük kamusal binalara ihtiyaç duyulmuş tripartite planın daha büyük, daha dekoratif, daha simetrik, daha sağlam ve ihtiyacı karşılama konusunda eklenen oda ve atölye alanları ile çok amaçlı yapıldığı görülmektedir. Yapılan bu alanlar yavaş yavaş tapınakların yönetim ve idare de söz sahibi olmaya başladığını göstermektedir.

Erken Hanedanlar Dönemi'nde ise tapınakların etrafında bazı şeylerin değiştiği görülmektedir. Bu dönem ile beraber tapınak kompleksleri ile zigguratlar bir arada ortaya çıkmaktadır. Kentler içerisinde dini mimarilerin bir arada yapıldığı görülmektedir. Ayrıca tapınak komplekslerine eklenen çevre duvarı tapınak alanını dışarıya kapatmış, görkemli olarak inşa edilen kapılar tapınağın sosyal yaşamdaki konumunun farklı bir noktaya geldiğini göstermektedir. Bu durum dönemin getirdiği toplumsal ideoloji ile ilişkilendirilebilir. Dini güç arttıkça tapınakların kapısının herkese açık olmaktan çıkıp elit kesime daha çok hitap ettiği anlaşılmaktadır. Tanrılar toplumu kontrol edebilir ve yönetebilir ancak onlarla arasına bir mesafe koymak durumunda kalmışlardır. Yine bu dönemde çalışma içerisinde yer alan Boyalı Tapınak ile çağdaşı Warka'da bulunan Beyaz Tapınak arasındaki mimari benzerlik bölgeler arasındaki iletişimi ve tapınak modelinin dönemselsel olarak benzerlik göstermesi açısından önem arz etmektedir. Bu dönemde tapınaklar Uruk Dönemi'nde başlayan süreçten daha öteye geçmiş üretimin ve depolamanın bizzat içinde yer almış, organizasyonlarda ve tarımda önemli söz sahibi haline gelmiş, hukuk ve adalet sisteminde yargılayıcı birim olmuş, kayıtlar tutarak eğitim ve yazı da etkili olmuştur.

Kısacası Erken Hanedanlar Dönemi'nde tapınak sadece tanrının yaşadığı alan olmak dışında başka görevler üstlenmiştir. Bu dönemde tapınaklar Sosyo-Ekonomik olarak toplumu yönetmekle yükümlü birer kurum haline gelmişlerdir. Sosyal ve ekonomik alanda tapınak gücünün hissedildiği Erken Hanedanlar Dönemi'nde tapınakların kent içindeki gerek yeri gerekse mimarileri net bir şekilde farklılaşmıştır.

Tapınakların her birinin buldukları yerleşimin tanrısı adına inşa edilmeleri Mezopotamya Bölgesi'nin geleneksel özelliklerinden birisidir. Tapınaklar sadece birer mimari olarak düşünülmemiş tanrının yaşadığı, bütün ihtiyaçlarını karşıladığı kutsal mekân olarak görülmüştür. Tapınak içerisinde yapılan ayinler, ritüeller ve kurbanlar genel olarak tanrıya hizmet, bağlılık ve ibadet olarak gerçekleştirilmiştir.

Tapınakların mimarileri plan dışında yerleşim yerindeki konumlarına bakıldığında yine bilindiği üzere Mezopotamya bölgesinde bulunan tapınaklar genellikle yerleşim merkezinde bulunmaktadır. Kült faaliyetlerinin şehir dışında gerçekleştiğine dair yazılı veya materyal olarak herhangi bir kaynak şimdilik bulunmamaktadır. Mezopotamya Dini'nin kökenlerini güney bölgeden aldığı, diğer bölgelere göre farklılıklar taşıdığı ve onları etkileyip kendine benzettiği düşünülmektedir. Çünkü Güney Mezopotamya'nın Filistin ve Anadolu'ya göre jeolojik ve coğrafik olarak doğal kült anlamında kullanılabilir özelliklere sahip olmadığından dönem insanlarını sürekli inşaya ve yapılaşmaya teşvik etmiş olabileceği düşünülmektedir. Bugüne kadar kazılmış olan başlıca kentlerin yerleşim planına bakıldığında Uruk ve Eridu kentlerinden başlayarak Ebla, Asur, Nippur, Al-Untash, Khorsabad gibi yerleşimlere bakıldığında tapınakların özellikle II. binyıl sonlarına kadar merkezlerde olduğu sonrasında yapılan bazı tapınakların kent merkezinin dışında veya kentin kenarında bir alanda yer aldığı görülmektedir. Bu durum tapınakların güç kaybetmesi ile yorumlanmaktadır.

Mezopotamya Bölgesi araştırmaları yorumlanırken tapınaklar her zaman ayrı bir kategoride ele alınmaktadır. Bunun sebebi pek çok araştırmacı Mezopotamya'yı yorumlarken ilk höyüklerin oluşumunda tapınak-yerleşimler olarak oluştuklarını düşünmüştür. Yani yerleşimin dini yapı etrafında oluştuğunu iddia etmişlerdir. Bu durum M.Ö. X. binyıla tarihlenen Göbeklitepe'de de bu şekildedir, Eriha, Jarmo gibi sonraki dönemlere ait yerleşimleri yorumlarken de bu şekilde olmuştur. Adı geçen yerleşimlere bakılırsa her zaman bir ayinin, ritüelin veya

tapınmanın olduğunu görmek mümkündür. Bu durumdan dolayı önce tapınak sonra kent teorisi yaygın olarak işlenmektedir.

Tapınakların sosyo-ekonomik alanlardaki faaliyetlerinin yukarıda belirtildiği gibi Erken Hanedanlar Dönemi ile ileri bir boyuta taşındığı görülmektedir. Kent ekonomisinin merkezi haline geldiği dönemlerde tapınaklar depolama işini yapmakla beraber üretilen ancak ihtiyaç fazlası haline gelmiş olan ürünleri ihraç etmiş karşılığında ihtiyaca göre ithalat yapmışlardır. Bu sayede Pazar güçlenmiş olup toplum bazı noktalarda tapınağa bağımlı hale gelmiştir. Ticaret ağının Mısır'dan İndus vadisine ve Anadolu'nun ortalarına yani Kültepe ve Kapadokya bölgelerine kadar uzandığı bilinmektedir. Yine deniz yolu üzerinden gerçekleştirilen ticari faaliyetler Basra Körfezi ile Bahreyn, Umman, İndus vadisine uzanmaktadır.

Tapınağın ticaret ile uğraşan kimseleri dışarı gönderdiği ve onlar sayesinde ihtiyacı olan altın, gümüş, bakır, kurşun, tekstil ürünleri gibi çeşitli ürünleri ithal ettiği bilinmektedir. Bu iş için kullandıkları tüccarlara başarıları ile orantılı olarak arazi tahsis ettiği bilinmektedir. Tüccarların ulaşım araçları tapınak tarafından karşılanmakta olup nakliye yapılabilmeleri için onlara taşıyıcı hayvanlar tedarik edildiği de bilinmektedir. Tarımsal faaliyetlerde de aynı şekilde etkin bir rolü olan tapınaklar organizasyonu sağlayan, uğruna çalışılan güç olarak bilinmektedir. Toplumda tapınak tarafından yapılacak olan tarımsal faaliyetlerin özellikle iş bölümü konusunda daha iyi rahat düşüncesinin hakim olduğu görülmektedir. Tapınak ekilecek olan araziye, malzemeye, hayvanlara ve ürüne sahip olduğundan tarımın merkezi konumundadır. Bunun dışında sulama kanallarının bakım onarımının da tapınak görevlileri tarafından yaptırıldığı bilinmektedir. Tarım dışında yine organizasyon gerektiren hayvancılık işlerinde de tapınak önemli rol oynamaktadır.

Tapınakların kendine ait hayvanları ve çobanları vardır. III. binyılda Hayvanların yünlerinden tekstil ürünleri yapıldığı ve bunun ticarete dahi kullanıldığı bilinmektedir. Tapınak rahiplerine bağlı olarak çalıştırılan çobanlar kendi içlerinde askeri sistemde görülen rütbe gibi mevkilere sahiptir. Sonuç olarak hepsi tapınağa bağlı olarak çalışan personel konumdadır.

Sahip olduğu iş gücünü kölelerden alan tapınaklar onları üretimde kullandığı gibi onların toplum içindeki statülerini belirleme noktasında da etkilidir. Mahkeme görevini üstlenen tapınakların davaları kendi içerisinde bulunan odalarda yaptığı ve yargıç olarak kendi rahiplerini atadığı bilinmektedir. Özellikle M.Ö. III. binyıla ait belgelere bakıldığında tapınak içerisinde

okuma-yazma eğitimi verildiğine dair verilerin olması tapınağın eğitimde de önemli rol aldığını göstermektedir.

Bu çalışma genel hatları ile tapınak mimarilerinin gelişimi ile birlikte tapınağın sosyal hayatta, ekonomide, adalet ve üretimde ne derece önemli bir kurum olduğunu göstermek gayretindedir. Bu çalışma tapınakların sadece otorite gücüne göre değil evrimin gerektirdiği gibi ihtiyaca yönelik değişimler geçirdiğini de göstermektedir. Ancak otoritede ve organizasyonda elde ettiği güç ile beraber görülen değişim ve gelişimin incelenmesi açısından önemli veriler sunmakta olup bu iki farklı değişimin incelenmesi açısından önem arz etmektedir. Bugüne kadar yapılan bütün araştırmalar tapınakların işlenen tarihsel aralıkta dini gücün mimarideki etkisini ve ihtiyaca göre oluşan değişimi gözler önüne sermektedir.

KAYNAKÇA

Çalışmada kullanılan kısaltmalar Alman Arkeoloji Enstitüsü kısaltmalar listesinden alınmıştır. Standart kısaltmalarda ise Türk Dil Kurumu Yazım Kılavuzu'na uyulmuştur. Bunların dışında kullanılan kısaltmalar ise aşağıdaki gibidir.

- Avilova 2012 L. I. Avivola, *On The Characteristic of Temple Complexes in The Near East in The 4th– 3rd Millennia BC*, Asian Culture and History, 2(4), s.2–15.
- Bienkowski - Millard 2000 P. Bienkowski – A. Millard, **Dictionary of the Ancient Near East**, British Museum Press, (London).
- Black and Green 1998 J. Black and A. Green, **Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia**, An Illustrated Dictionary, The British Museum Press, (London).
- Braun – Holzinger 1999 E. A. Braun Holzinger, “Apotropaic Figures at Mesopotamian Temples in the Third and Second Millennia.” In T, Abusch, and K. Van der Toorn, eds., *Mesopotamian Magic: Textual, historical, And Interpretative Perspectives*, Styx Publications, s.149-172, (Groningen).
- Bricker 2000 D.S. Bricker, “Innocent suffering in Mesopotamia”, *Tyndale Bulletin*, 51(2), s.193–214.
- Bury 1928 J. B. Bury, **Egypt and Babylonia to 1580 BC. (2nd.ed)**, Cambridge University Press, (Cambridge).
- Chamberlin 1983 R. Chamberlin, **Loot! The Heritage of Plunder**, Thames and Hudson, (London).
- Crawford 2010 H. Crawford, **Sümer ve Sümerler**, Çev: N.Uzan, Arkadaş Yayınları, (Ankara).
- Çığ 2012 M.İ. Çığ, *Gilgamesh*, Kaynak Yayınları, (İstanbul).

- Deimel 1931 A. Deimel, Sumerische Tempelwirtschaft zur Zeit Urukanigas und seiner Vorganger, AnOr2, (Roma).
- Delougaz 1940 P. Delougaz, **The Temple Oval at Khafaja**, Universty of Chicago Press, (Chicago).
- Delougaz 1942 P. Delougaz and S. Lloyd, **Pre-Sargonid Temples in the Diyala Region**, University of Chicago Press, (Chicago).
- Demirci 2017 K. Demirci, **Eski Mezopotamya Dinlerine Giriş**, Ayışığı Kitapları, (İstanbul).
- Diakonoff 1974 I.M. Diakonoff, Slaves Helots and Serfs in Early Antiquity, Acta Antiqua 22, s: 45-78.
- Diakonoff 1982 I. M. Diakonoff, The structure of Near Eastern Society before the Middle of the 2nd Millennium B.C., Oikumene 3, s: 7-100.
- Edzard 1987 D. O. Edzard, “Martu, A Gott”, *Reallexikon der Assyriologie* 7, s.433, (Berlin).
- Erarslan 2010 A. Erarslan, “Tripartite Plan Eysel ve Kamusal Mimaride Kullanımı” Arkeoloji ve Sanat 135, Net Kırtasiye Tan. Ve Matbaa San. Tic. Ltd. Şti., (İstanbul), s:11-17.
- Forest 1996 J. D. Forest, **Mesopotemie: I'apparition de l'etat**, Mediterranee, (Paris).
- Frankfort 1948 H. Frankfort, **Kingship and The Gods: A Study of Ancient Near East Religion as The Integration of Society & Nature**, The University Of Chicago Press, (Chicago).
- Frankfort 1989 H. Frankfort, **Uygarlığın Yakındoğu'da Doğuşu**, Çev: A.Şenel, İmge, (Ankara).
- Henrickson 1981 E. Henrickson, “Non-Religious Residential Settlement Patterning in the Late Early Dynastic of the Diyala Region,” *Mesopotamia* 16: 43-133.

- Gelb 1969 I. J. Gelb, On the alleged temple and state economies in Ancient Mesopotamia, *Studi in Onore di E. Volterra*, vol. VI, s: 137-54.
- Gibson 1974 M Gibson, Violation of fallow and engineered disaster in Mesopotamian civilisation, in *Irrigation's impact on Society*, ed. by T. E. Downing and M. Gibson, s: 7-17.
- Godderis 2007 A. Godderis, **The Old Babylonian Economy**, (Ed.) In G. Leick, *The Babylonian World (198–210)*, Routledge, (New York).
- Good 2007 I. Good, **Cloth in The Babylonian World**, (Ed.) In G. Leick, *The Babylonian World (s. 141–155)*, Routledge, (New York).
- Henrickson 1982 E. Henrickson, “Functional Analysis of Elite Residences in the Late Early Dynastic of the Diyala Region: House D and the Walled Quarter at Khafajah and the “Palaces” at Tell Asmar,” *Mesopotamia* 17: s.5-33.
- Herodot Herodotus, Book 1.
- Jacobsen 1976 T. Jacobsen, *The Treasure of Darkness: A History of Mesopotamian Religion*, Yale Universty Press, (New Haven).
- James- Sluijs 2008 S. James and M.A.V. Sluijs, Ziggurats, Colors, and Planets: Rawlinson Revisited, *Journal of Cuneiform Studies*, Vol. 60, s.57–79.
- Johns 1904 C. H. W. Johns, **Babylonian and Assyrian Laws, Contracts and Letters**, Scribner’s Sons, (New York).
- Kılıç 2009 Y. Kılıç, Eski Ön Asya Toplumları Arasında Yazı Ve Dil Etkileşimi, *P. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 4, 122-151.
- Kleber 2011 K. Kleber, **Neither Salave nor Truly Free: The Status of The Dependents of Babylonian Temple Householdi** In L. Culbertson (Ed.), *Slaves and Households in The Near East (s. 101–113)*, University of Chicago, (Chicago).
- Kornienko 2006 T. V. Kornienko, **Pervye Khramy Mesopotamii**, Aletheia, (St. Petersburg).

- Kramer 2002 S. N. Kramer, **Sümerler**, Çev: Ö.Buze, Kabalcı, (İstanbul).
- Kubba 1998 S. A. A. Kubba, **Architecture and Linear Measurement During the Ubaid Period in Mesopotamia**, BAR Publishing, (Oxford).
- Kuklick 1996 B. Kuklick, **Puritans in Babylon The Ancient Near East and American Intellectual Life 1880–1930**, Princeton University Press, (New Jersey).
- Lambert 1997 W. G. Lambert, “Sumerian Gods: Combining the Evidence of Texts and Art.” Eds. In I.L Finkel and M. J. Geller, *Sumerian Gods and Their Representations*, 1-10, (Netherlands Groningen).
- Larsen 1996 M.T. Larsen, **The Conquest of Assyria: Excavations in a Antique Land, 1840-1860**, Routledge, (London).
- Lloyd 1984 S. Lloyd, **The Archaeology of Mesopotamia, from the Old Stone Age to the Persian Conquest**, Thames and Hudson Ltd, (New York).
- Lloyd and Safar 1943 S. Lloyd and F. Safar, “Tell Uqair: Excavation by the Iraq Government Directorate of Antiquities in 1940 and 1941”, *JNES* 2: s: 131-158.
- Makkay 1983 J. Makkay, The Origins of the “Temple-Economy” as seen in the Light of Prehistoric Evidence, *IRAQ* Vol 45, s: 1-6.
- Malul 1983 M. Malul, **Studies In Legal Symbolic Acts In Mesopotamian Law**, University of Pennsylvania Press, (Pennsylvania).
- Mario 2011 L. Mario, **The Ancient Near Eastern, History, society and economy**, Routledge, (London and New York).
- McBride 1977 W. B. McBride, Early import-export business operation in Mesopotamia, *Business And Economic History*, Vol. 6, s.91–99.
- Mccall 2011 H. Mccall, **Mezopotamya Mitleri**, Çev: B. Baykara, Phoenix, (Ankara).

- McIntosh 2005 C. McIntosh, *Ancient Mesopotamia: New Perspectives*, ABC Clio, (California)
- Mieroop 1997 M. V. D. Mieroop, **The Ancient Mesopotamian City**, Clarendon Press-Oxford, (New York).
- Mieroop 2005 M. V. D. Mieroop, **The Invention of Interest**, *In The Origins of Value: The Financial Innovations that Created Modern Capital Markets*, ed. W.N. Goetzmann and K.G. Rowenhorst, Oxford University Press, (New York).
- Mori 2007 L. Mori, **Land and Land Use: The Middle Euphrates Valley**, In G. Leick (Ed.), *The Babylonian world* (s. 39–54). Routledge, (New York).
- Nemet-Nejat 1999 K.R. Nemet-Nejat, **Women in Ancient Mesopotamia**, In Bella V. (Ed.), *Women's Roles in Ancient Civilizations: A Reference Guide* s.85–114, Greenwood Press, (London).
- Oates 2004 J. Oates, **Babil**, Çev: F. Çizmeli, Arkadaş Yayınları, (Ankara).
- Oiseth 2007 A. R. Oiseth, *With Roots in The Abzu and Crown In The Sky: Temple Construction in Between Myth and Reality, A Study Of The Eninnu Temple Of The Gudea Cylinders as Divine House and Cosmic Link*, (Unpublished Master's Thesis), University Of Oslo, (Oslo).
- Oppenheim 1944 A. L. Oppenheim, *The Mesopotamian temple*, *The Biblical archaeologist*. 3(7), s.54–63.
- Oppenheim 1977 A. L. Oppenheim, **Ancient Mesopotamia: Portrait of a Dead Civilization**, Author: E. Reiner, University of Chicago Press, (London).
- Parrot 1901 A. Parrot, **The Tower of Babel**, (1st English ed. 1955) (Translate: E. Hudson), SCH Press, (London)

- Pollock 1999 S. Pollock, **Ancient Mesopotamia The Eden that Never Was**, Cambridge University Press, (Cambridge).
- Postgate 1992 J.N. Postgate, **Early Mesopotamia Society and Economy at The Dawn of History**, Routledge, (London).
- Ridley 1998 R.T. Ridley, **Napoleon's Proconsul in Egypt: The Life and Times of Bernardino Drovetti, Rubicon**, (London).
- Roaf 1995 M. Roaf, **"Palaces and temples in Ancient Mesopotamia," in Civilizations of the Ancient Near East**, J. Sasson et. Al (eds.), Vol I: s.423-441, (New York).
- Roaf 2004 M. Roaf, **Cultural Atlas of Mesopotamia and the Ancient Near East**, Facts On File Press, (New York).
- Safar, Lloyd, Mustafa 1981 F. Safar, S. Lloyd, M. A. Mustafa, **Eridu**, Iraq Governments Press, (Baghdad).
- Seely 2001 S.H. Seely, The Date of the Tower Of Babel and Some Theological Implication, *Westminster Theological Journal*. 63, s.15–38.
- Soudipour 2007 A. H. Soudipour, An Architectural And Conceptual Analysis Of Mesopotamian Temples From The Ubaïd To The Old Babylonian Period, (Master Thesis), The Department of Archaeology and History of Art Bilkent University, (Ankara).
- Spence 1917 L. Spence, **Myths and legends of Babylonia and Assyria**, Frederic A. Stokes Com Publishers, (New York).
- Şenel 1982 A. Şenel, **İlkel Topluluktan Uygur Topluma**, A. Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, (Ankara).
- Tellier 2009 L-N. Tellier, **Urban World History "An Economic and Geographical Perspective"**, Presses de l'Université du Québec, (Québec).

- Trigger 2014 B.G. Trigger, **Arkeolojik Düşünce Tarihi**, Çev: Fuat Aydın, Kalkan Matbaacılık, (Ankara).
- Van Buren 1948 E. D. Van Buren, Fish-Offering in Ancient Mesopotamia, 10: s.100-121 (Iraq).
- Woolley 1965 L. Woolley, **The Sumerians**, W.W. Norton Company Inc, (New York).
- Zetler 1992 R. L. Zetler, **The Ur III temple of Inanna at Nippur, the operation and organization of urban religious institutions in Mesopotamia in the late third milenium B.C.**, Dietrich Reimer Verlag, (Berlin).

HARİTA VE TABLO LİSTESİ

Harita 1 Mezopotamya Bölgesi ve çevresi (Frankfort 1970, 14).

Harita 2 Khorsabad Höyüğü'nün coğrafi konumu (Delougaz 1942).

Harita 3 Eridu kentinin Mezopotamya bölgesindeki konumu (Delougaz 1942).

Harita 4 Tell Uqair kentinin Mezopotamya bölgesindeki konumu (Mario 2011, 94).

Harita 5 Khafajah'ın Mezopotamya bölgesindeki konumu (Oppenheim 1977, 47).

Tablo 1 Bugün Genel Olarak Kabul Edilen Mezopotamya Kronolojisi (Köroğlu 2006).

GÖRSELLER LİSTESİ

Görsel 1 Üç dilli yazıt örneği (Pollock 1999).

Görsel 2 Pers Kralı Darius'un Bisütunu (Pollock 1999).

Görsel 3 Basit Planlı Tripartite Plan (Kubba 1998).

Görsel 4 "T" biçimli haç şeklinde tabir edilen mimari model (Kubba 1998).

Görsel 5 Üç Bölümlü Mimarinin Farklı Varyasyon Örneği (Heinrich 1982).

Görsel 6 Tapınak Konumu Uruk M.Ö. 2500-500 arası (Roaf 2004).

Görsel 7 Ur Kenti Tapınak Konumlandırılması M.Ö. 3. binyıl (Roaf 2004).

Görsel 8 Ebla Kenti Tapınak Konumlandırılması M.Ö. 2000-1600 (Roaf 2004).

Görsel 9 Asur Kenti Tapınak Konumlandırılması M.Ö. 1600-600 (Roaf 2004).

Görsel 10 Nippur Kenti Tapınakları Konumu M.Ö. 1200 (Roaf 2004).

Görsel 11 Choga Zambil Kenti Tapınakları M.Ö. 1260 (Roaf 2004).

Görsel 12 Khorsabad Kentinde Ziggurat ve Tapınak Kentin Kenar Alanlarındadır (Roaf 2004).

Görsel 13 Tapınak ve Ticaret Araçları (Roaf 2004).

Görsel 14 Tapınak ve Hayvancılık (Roaf 2004).

Görsel 15 İbadet Eden Adam Figürini Rahip ve Hakimlik Bir Arada (Roaf 2004).

Görsel 16 Warka Vazosu (Roaf 2004).

ŞEKİL LİSTESİ

Şekil 1 Eridu'da XVIII ilk mimari (Tasvire göre çizim).

Şekil 2 Eridu XVII Tapınağı (Safar 1981, 89).

Şekil 3 Eridu XVI Tapınağı (Safar 1981, 89).

Şekil 4 Eridu XV Tapınağı (Safar 1981, 89).

Şekil 5 Eridu XI Tapınağı (Safar 1981, 89).

Şekil 6 Eridu X Tapınağı (Safar 1981, 89).

Şekil 7 Eridu IX Tapınağı (Safar 1981, 89).

Şekil 8 Eridu VIII Tapınağı (Safar 1981, 88).

Şekil 9 Eridu VII Tapınağı (Safar 1981, 88).

Şekil 10 Eridu VI Tapınağı (Kubba 1998, 171).

Şekil 11 Tell Uqair Boyalı Tapınağı (Lloyd 1943).

Şekil 12 Tell Uqair Boyalı Tapınağı (Forest 1996, 136).

Şekil 13 Tell Uqair Boyalı Tapınağında bulunan resimler ve konumları (Lloyd 1943).

Şekil 14 Tell Uqair Boyalı Tapınağı kült platformu görünümü (Lloyd 1943).

Şekil 15 Tell Uqair Boyalı Tapınağı Duvar "B" ve "F" (Lloyd 1943).

Şekil 16 Tell Uqair Boyalı Tapınağı Duvar "D" (Lloyd 1943).

Şekil 17 Tell Uqair Boyalı Tapınağı Duvar "E" (Lloyd 1943).

Şekil 18 Sin Tapınağı Khafajah I. Tapınak (Delougaz 1942, Plan 2).

Şekil 19 Sin Tapınağı Khafajah II. Tapınak (Delougaz 1942, Plan 2).

Şekil 20 Sin Tapınağı Khafajah III. Tapınak (Delougaz 1942, Plan 3).

Şekil 21 Sin Tapınağı Khafajah IV. Tapınak (Delougaz 1942, Plan 4).

Şekil 22 Sin Tapınağı Khafajah V. Tapınak (Delougaz 1942, Plan 5).

Şekil 23 Sin Tapınağı Khafajah VI. Tapınak (Delougaz 1942, Plan 6).

Şekil 24 Sin Tapınağı Khafajah VII. Tapınak (Delougaz 1942, Plan 9).

Şekil 25 Sin Tapınağı Khafajah VIII. Tapınak (Delougaz 1942, Plan 10).

Şekil 26 Sin Tapınağı Khafajah IX. Tapınak(Delougaz 1942, Plan 11).

Şekil 27 Sin Tapınağı Khafajah X. Tapınak (Delougaz 1942, Plan 12).

Şekil 28 Khajafah Oval Tapınağı İlk İnşa Dönemi (Delougaz 1940, Plan 3).

Şekil 29 Khajafah Oval Tapınağı İkinci İnşa Dönemi (Delougaz 1940, Plan 7).

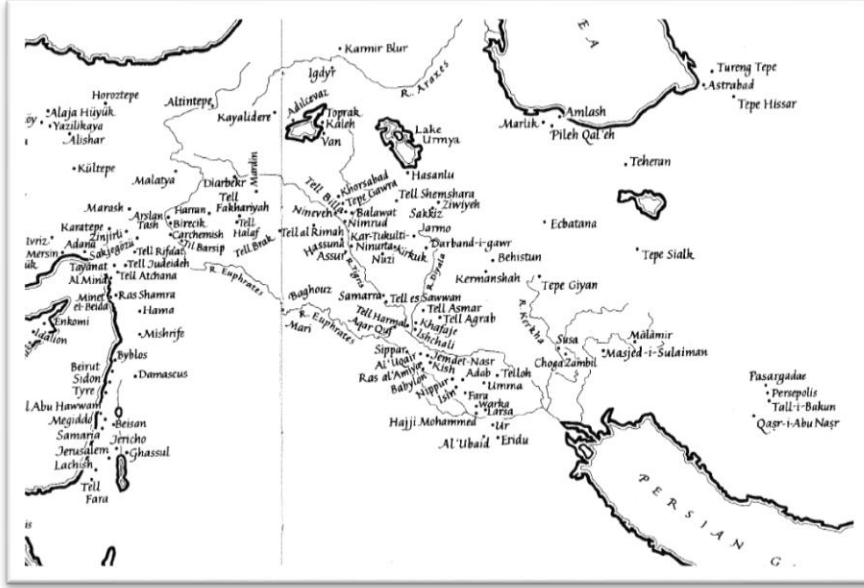
Şekil 30 Khajafah Oval Tapınağı Üçüncü İnşa Dönemi (Henrickson 1982, 9).

Şekil 31 Khajafah Oval Tapınağı ve Sin Tapınağı konumları (Delougaz Pre Sargonid).

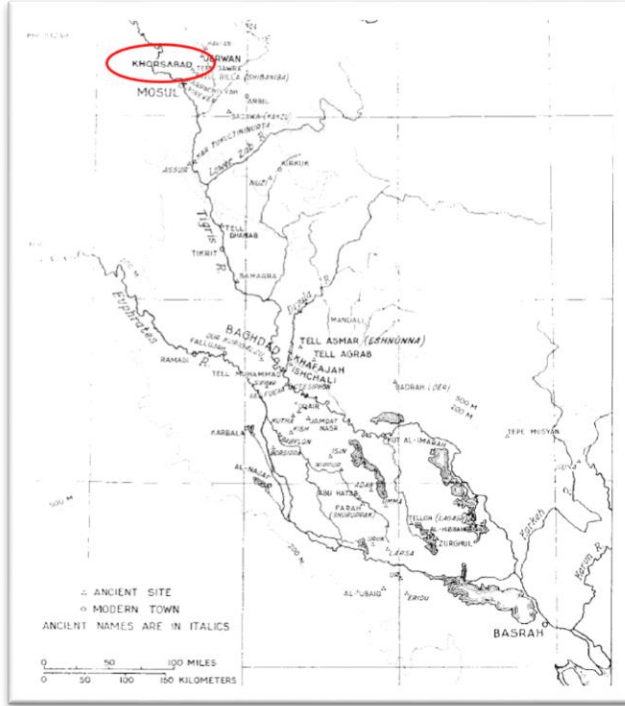
Şekil 32 Ur Nammu Zigguratı'nın kent içindeki konumu (Mario 2011, 158).

Şekil 33 Ur Nammu Etemennigur Zigguratı Detaylı Mimarisi (Wooley 1939, 235).

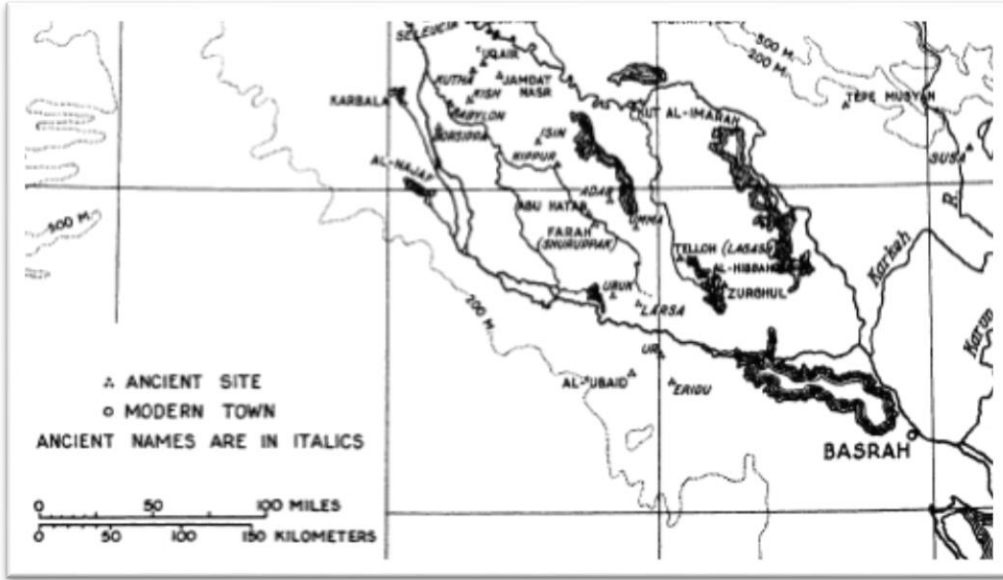
HARİTALAR

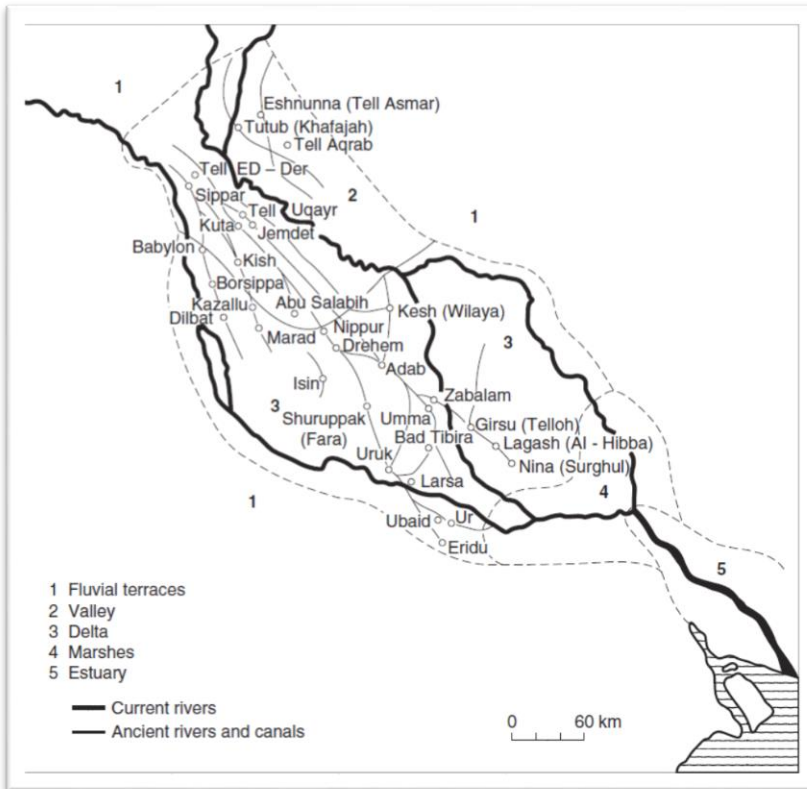
Harita 1 - Mezopotamya Bölgesi ve çevresi

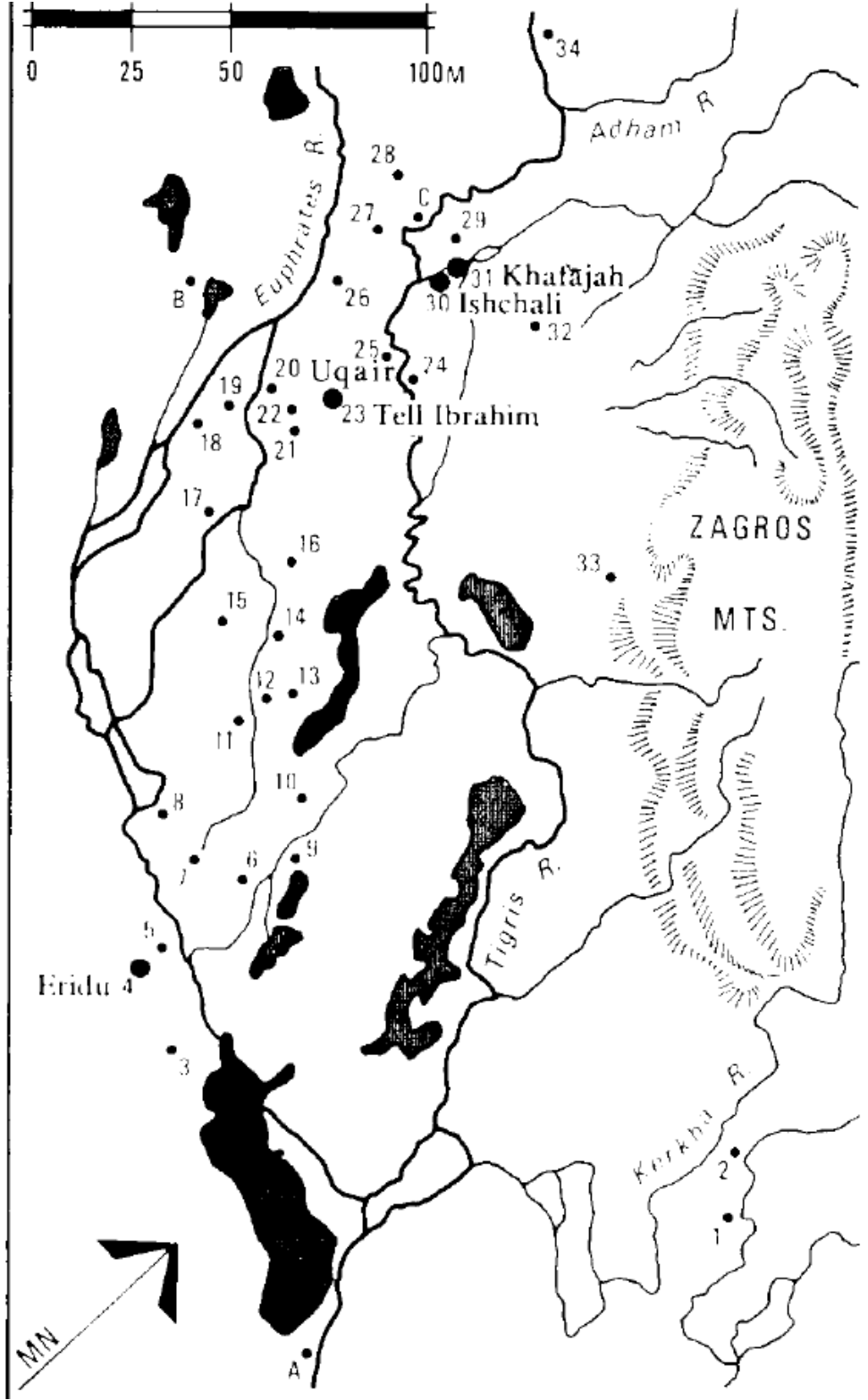
Harita 2 - Khorsabad Höyüğü'nün coğrafi konumu

Harita 3 - Eridu kentinin Mezopotamya bölgesindeki konumu.

Harita 4 - Tell Uqair kentinin Mezopotamya bölgesindeki konumu

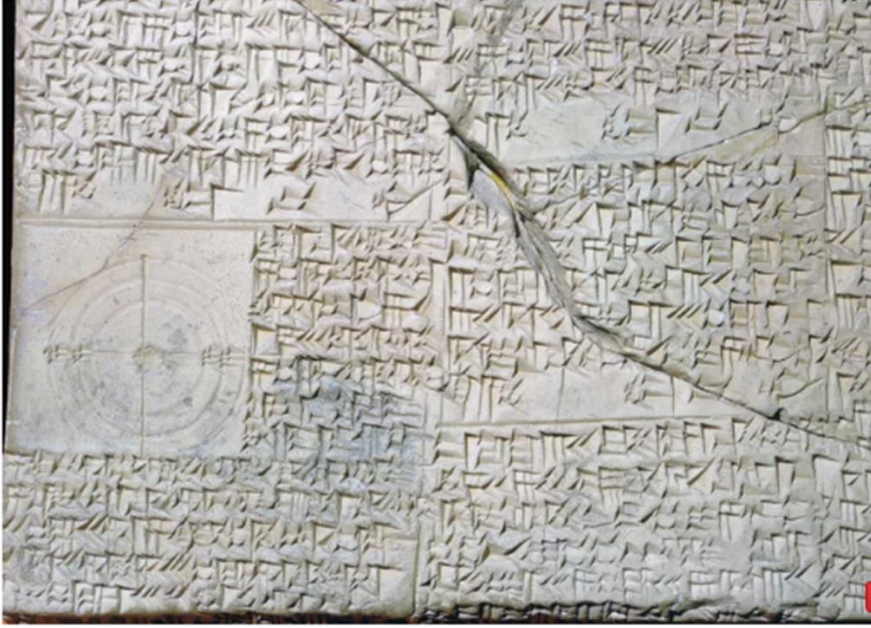

Harita 5 - Khafajah'ın Mezopotamya bölgesindeki konumu

Yıllar (M.Ö.)	Dönemler
5000-4000	Ubaid Dönemi
4000-3200	Uruk Dönemi
3200-3000	Cemdet Nasr Dönemi
3000-2750	Erken Hanedanlar Dönemi I
2750-2600	Erken Hanedanlar Dönemi II
2600-2350	Erken Hanedanlar Dönemi III
2350-2150	Erken Akad Dönemi
2150-2000	III. Ur Hanedanları Dönemi
2000-1800	İsin Larsa Dönemi

Tablo 1 - Bugün Genel Olarak Kabul Edilen Mezopotamya Kronolojisi

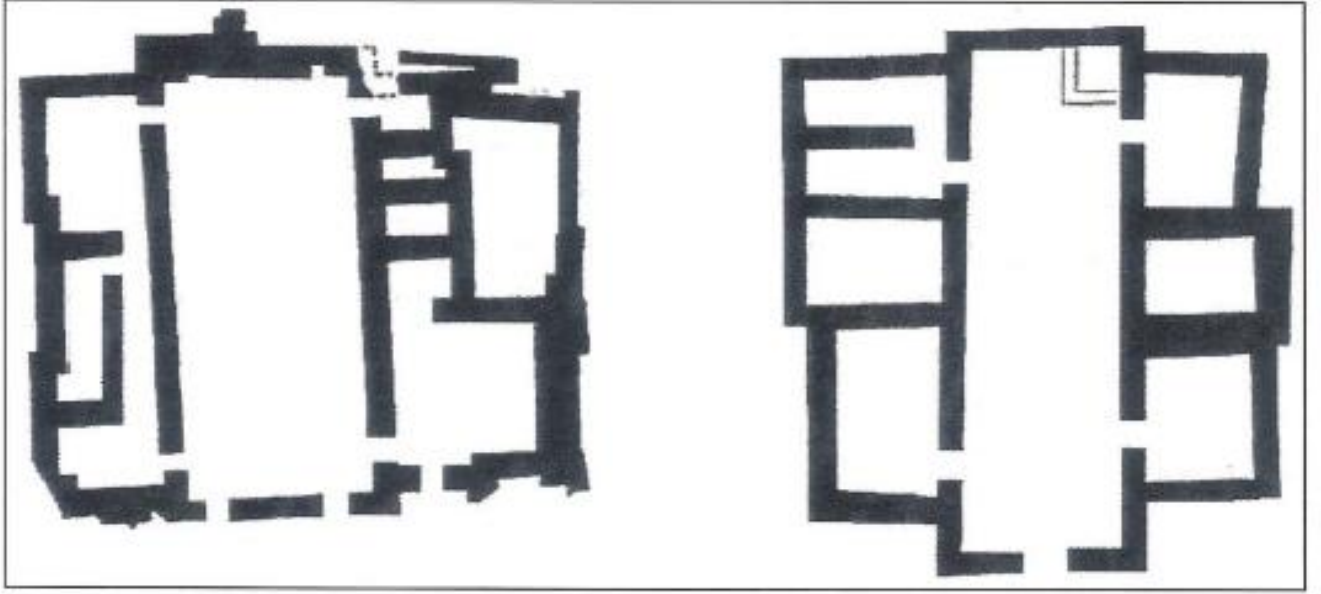
GÖRSELLER

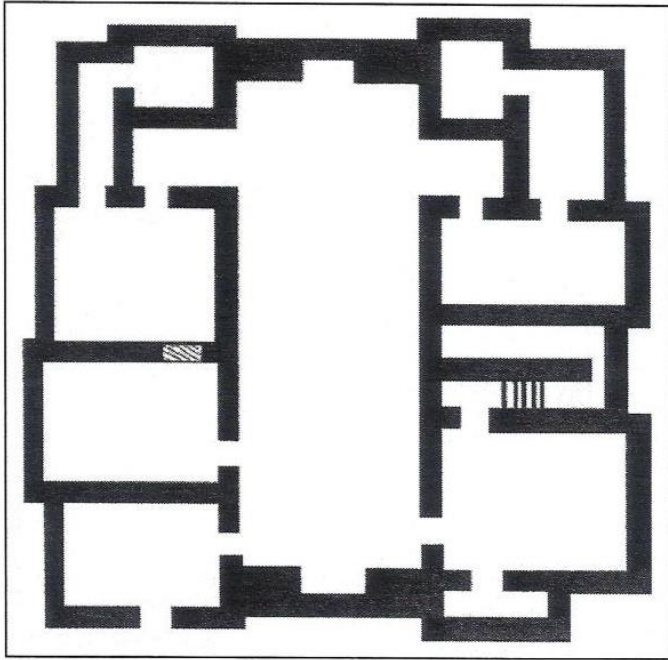
Görsel 1 – Üç dil ile yazılmış yazıt örneği

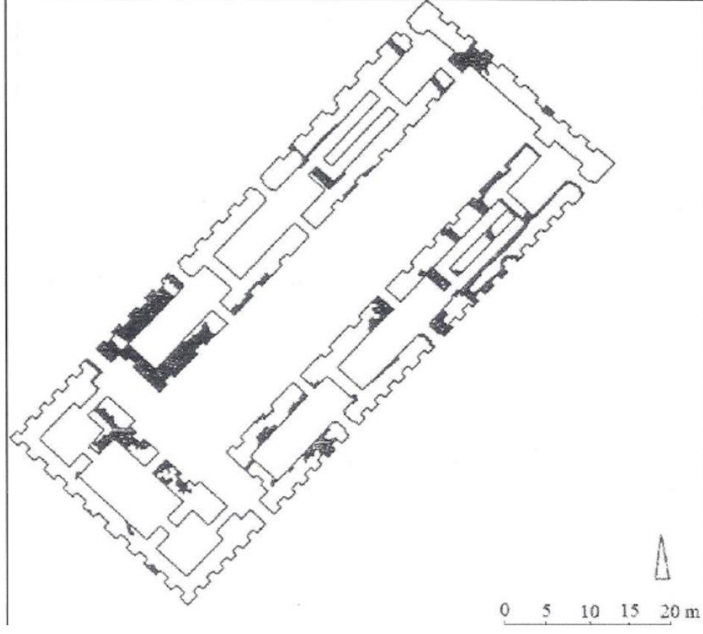
Görsel 2 – Pers Kralı Darius'un Bisütun

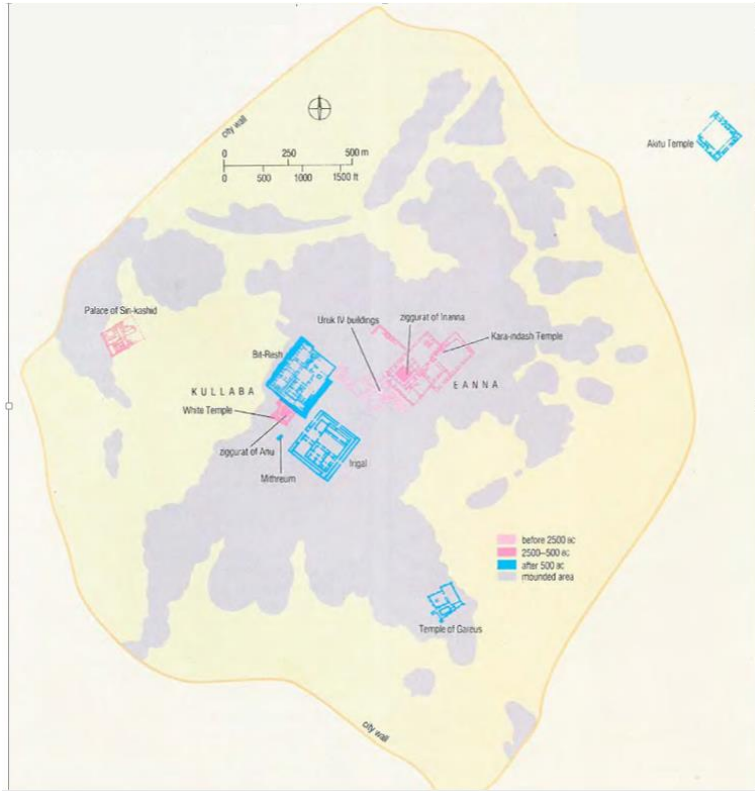
Görsel 3 Basit Planlı Tripartite Plan

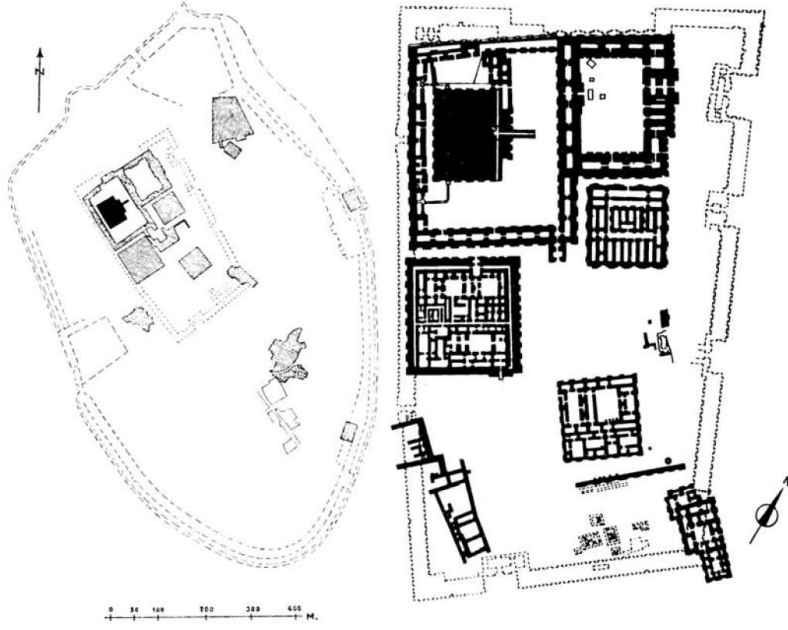
Görsel 4 “T” biçimli haç şeklinde tabir edilen mimari model

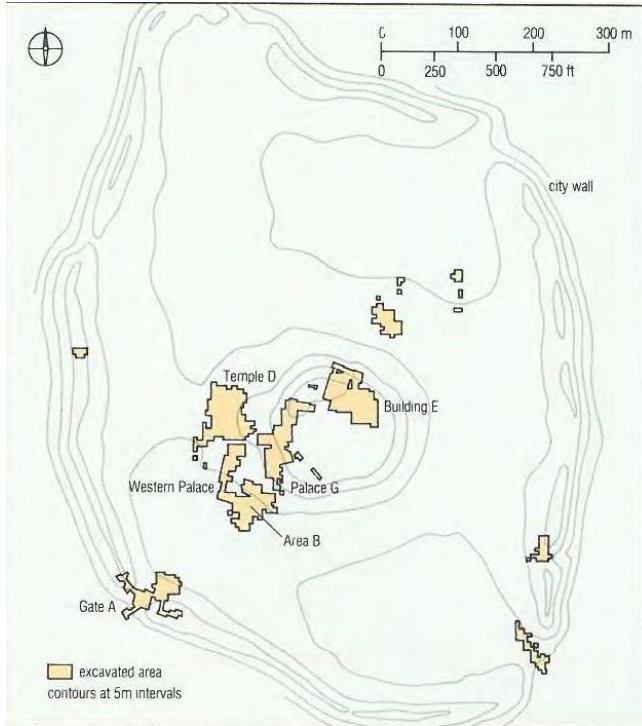
Görsel 5 Üç Bölümlü Mimarinin Farklı Varyasyon Örneği

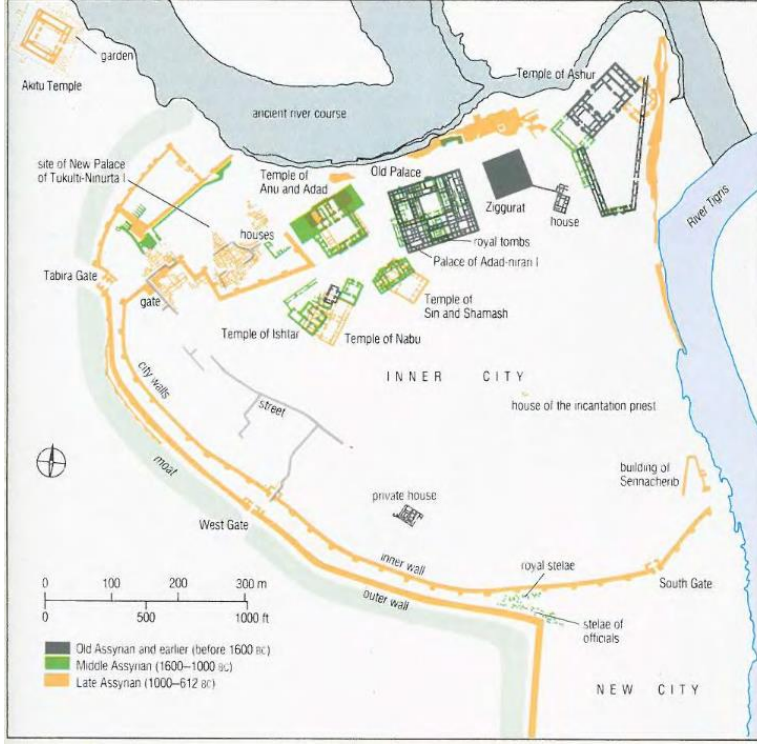
Görsel 6 Tapınak Konumu Uruk M.Ö. 2500-500 arası

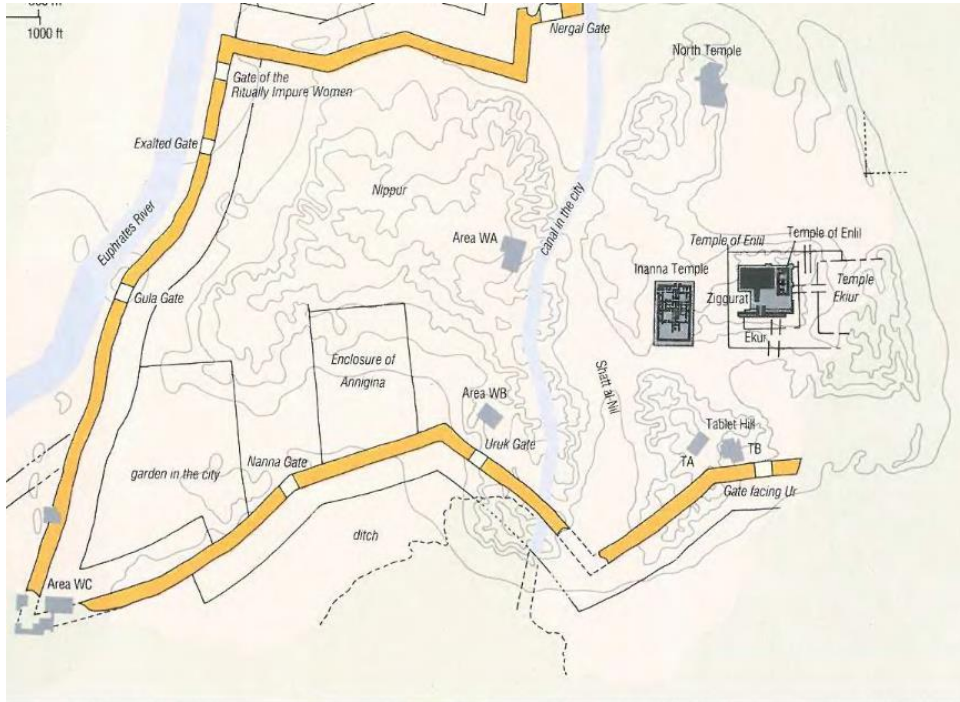
Görsel 7 Ur Kenti Tapınak Konumlandırılması M.Ö. 3. binyıl

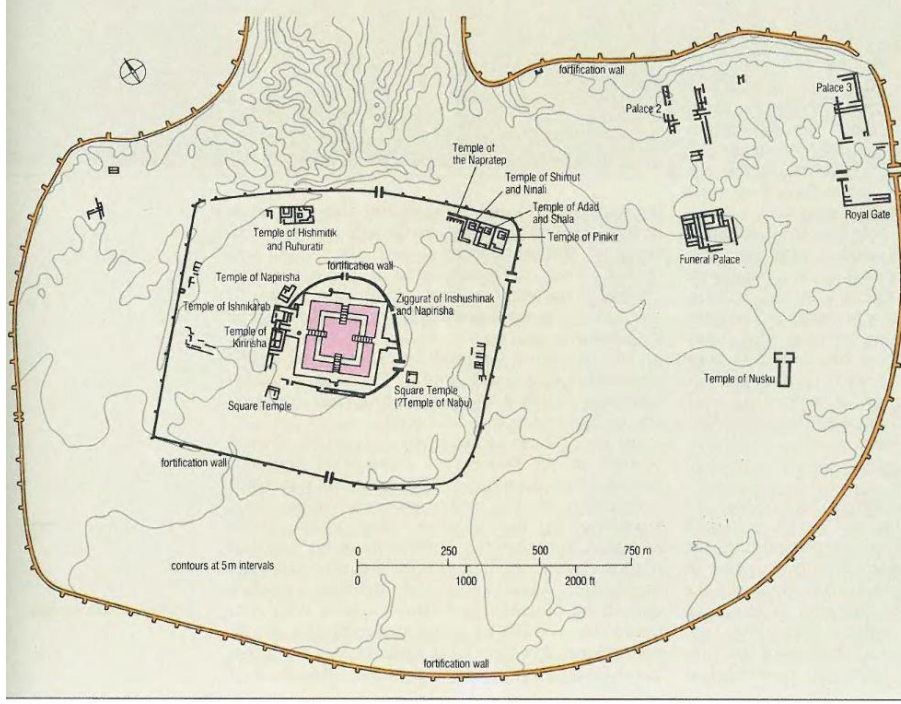
Görsel 8 Ebla Kenti Tapınak Konumlandırılması M.Ö. 2000-1600

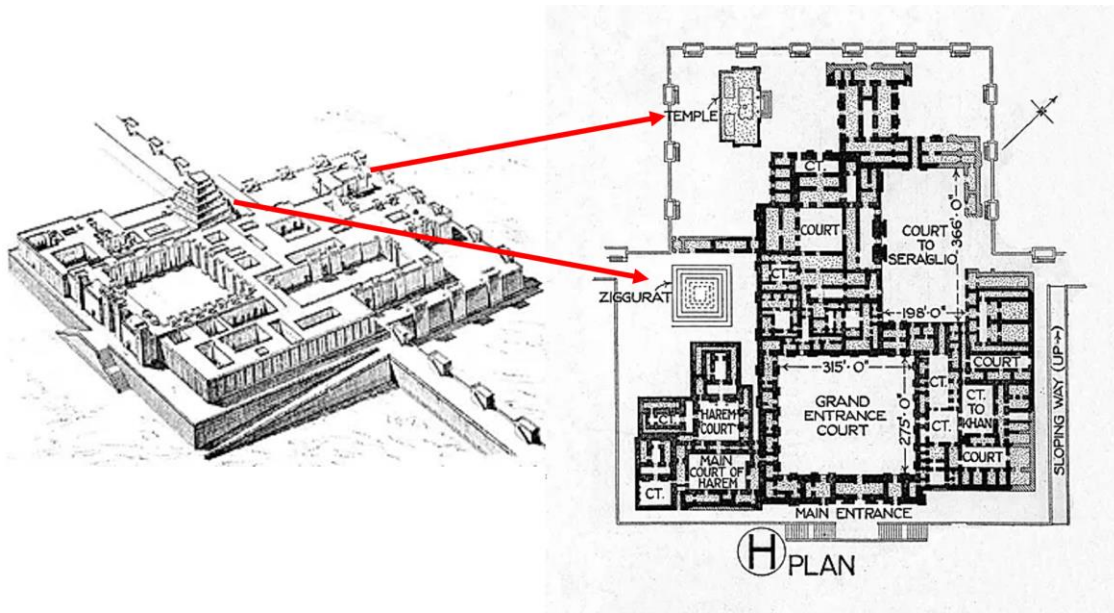
Görsel 9 Asur Kenti Tapınak Konumlandırılması M.Ö. 1600-600

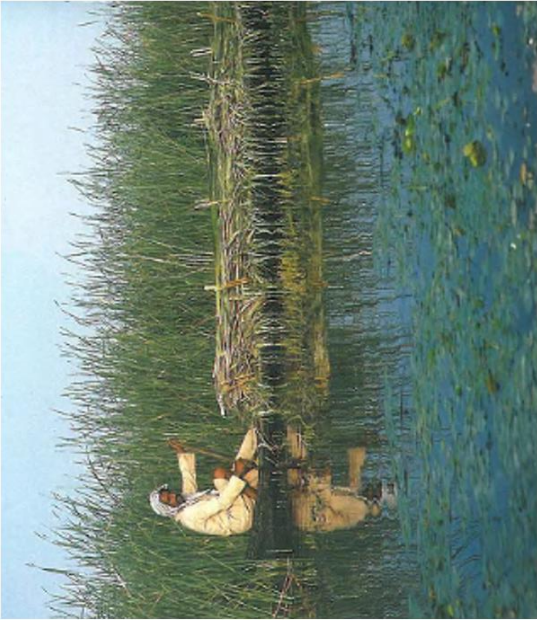
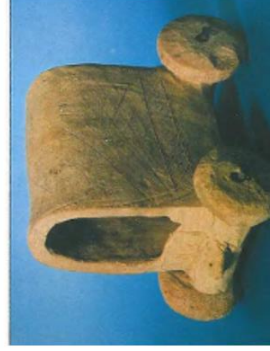
Görsel 10 Nippur Kenti Tapınakları Konumu M.Ö. 1200

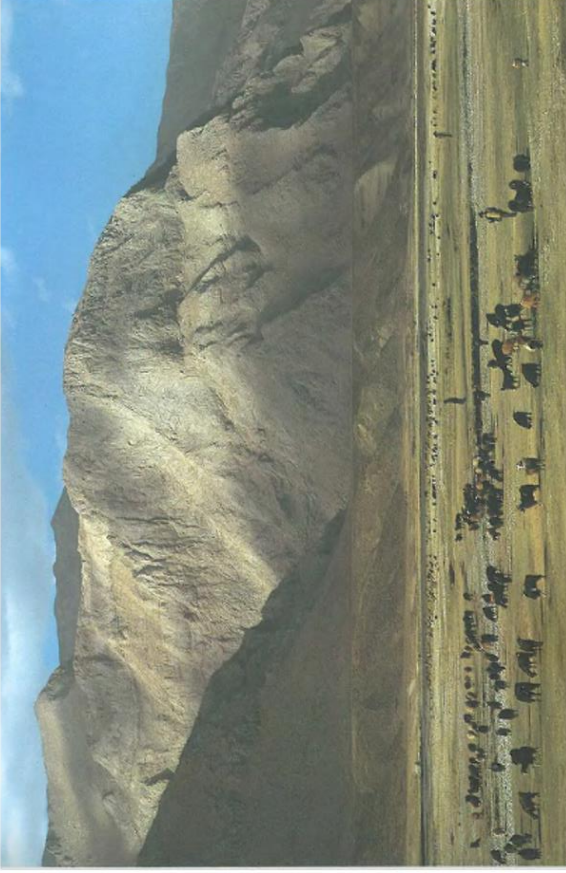
Görsel 11 Choga Zambil Kenti Tapınakları M.Ö. 1260

Görsel 12 Khorsabad Kentinde Ziggurat ve Tapınak Kentin Kenar Alanlarıdır

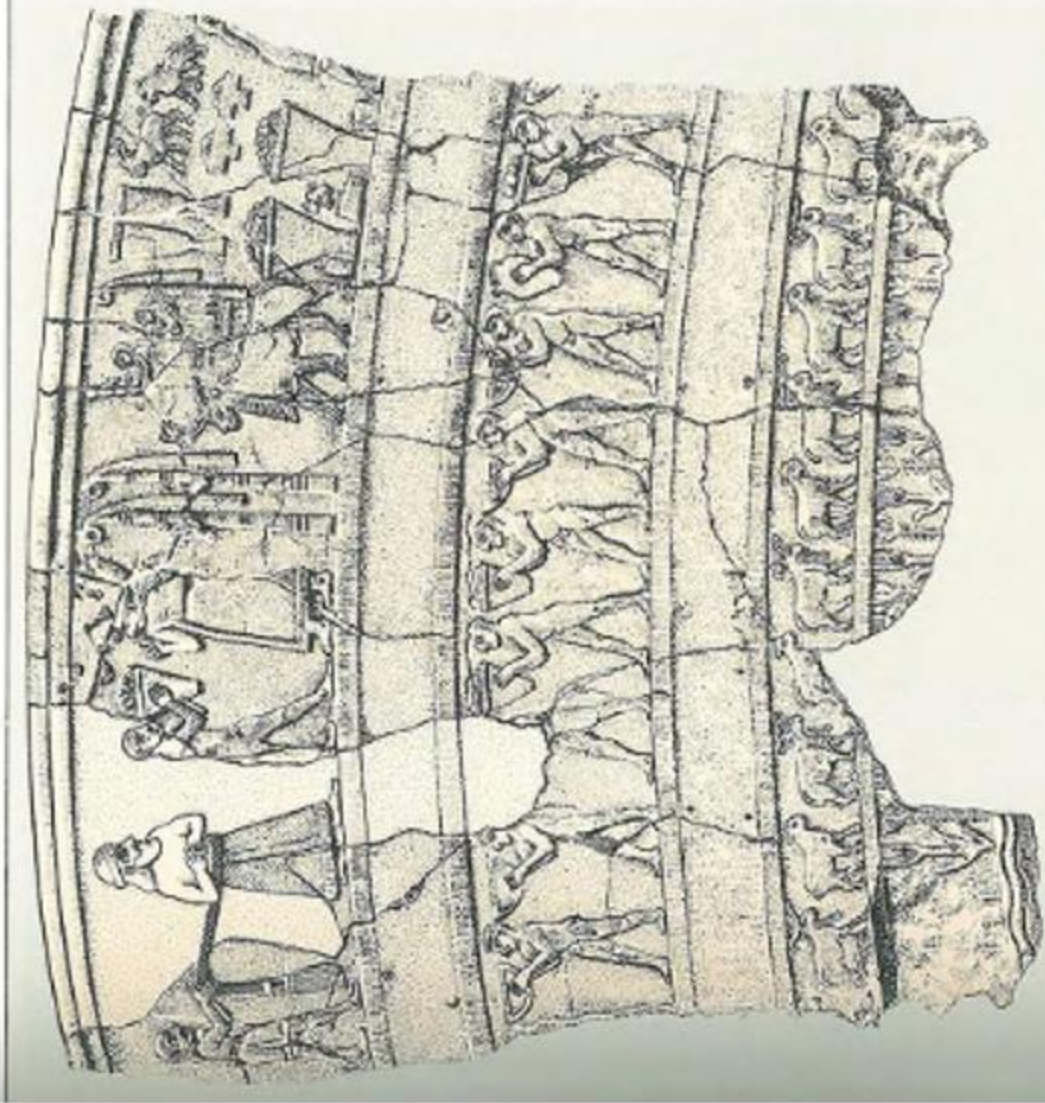
Görsel 13 Tapınak ve Ticaret Araçları

Görsel 14 Tapınak ve Hayvancılık

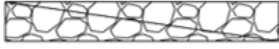
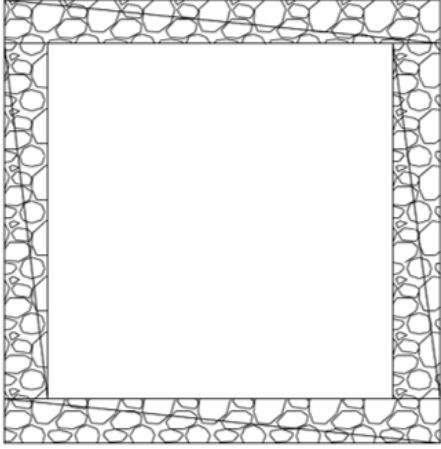

Görsel 15 İbadet Eden Adam Figürünü Rahip ve Hakimlik Bir Arada

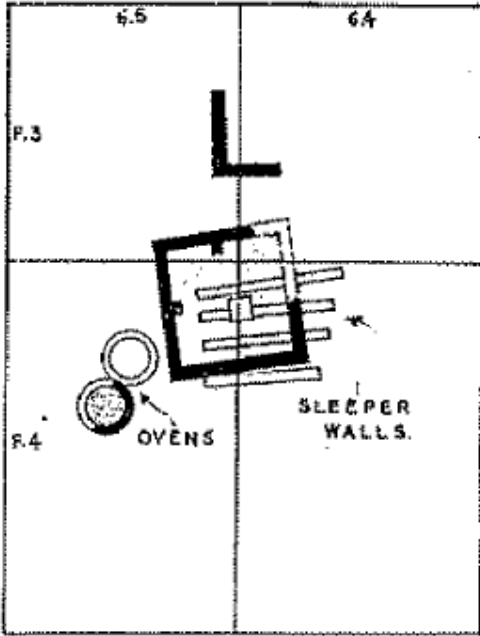
Görsel 16 Warka Vazosu

ŞEKİLLER

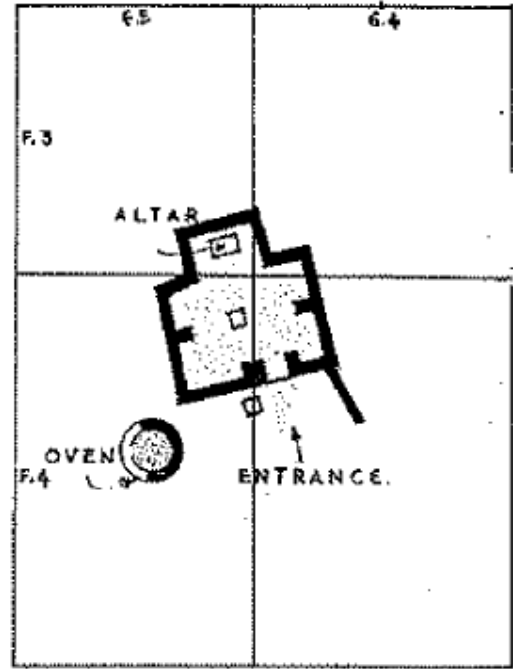

3 METRE

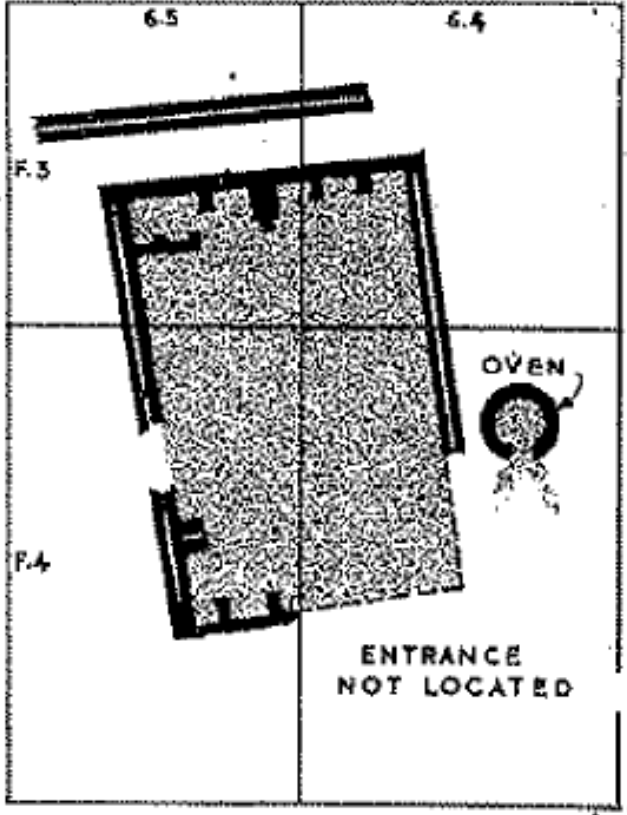
Şekil 1 - Eridu'da XVIII İlk Mimari

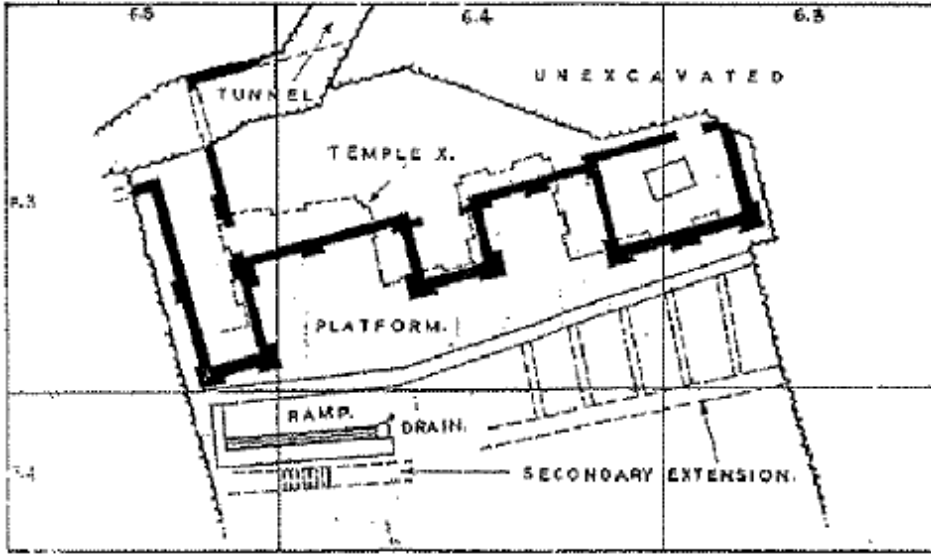
Şekil 2 - Eridu XVII Tapınağı

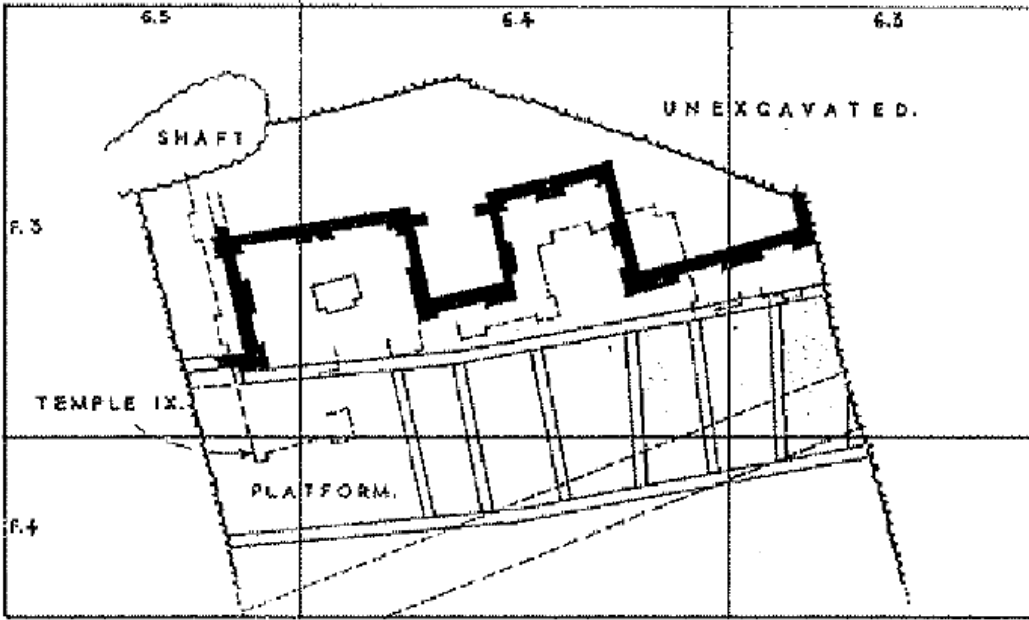
Şekil 3 - Eridu XVI Tapınağı

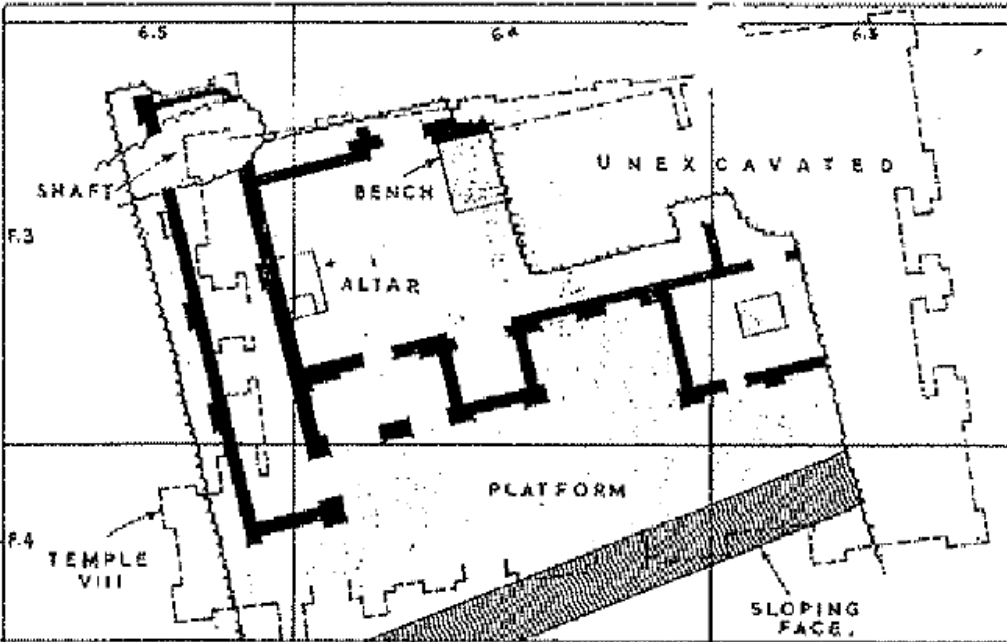
Şekil – 4 Eridu XV Tapınağı

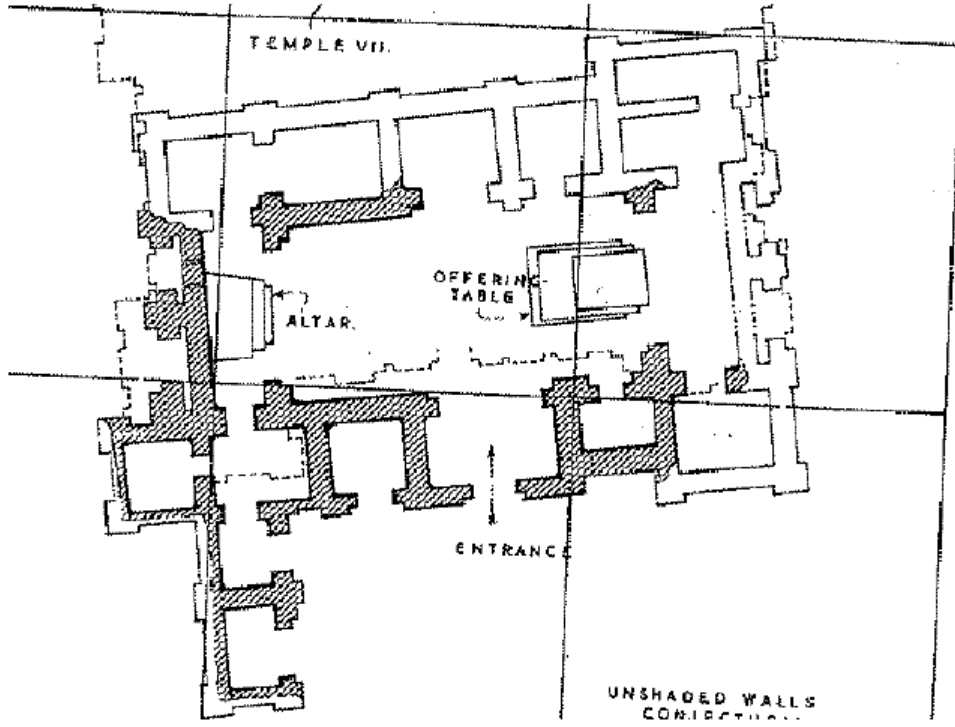
Şekil 5 Eridu XI Tapınağı

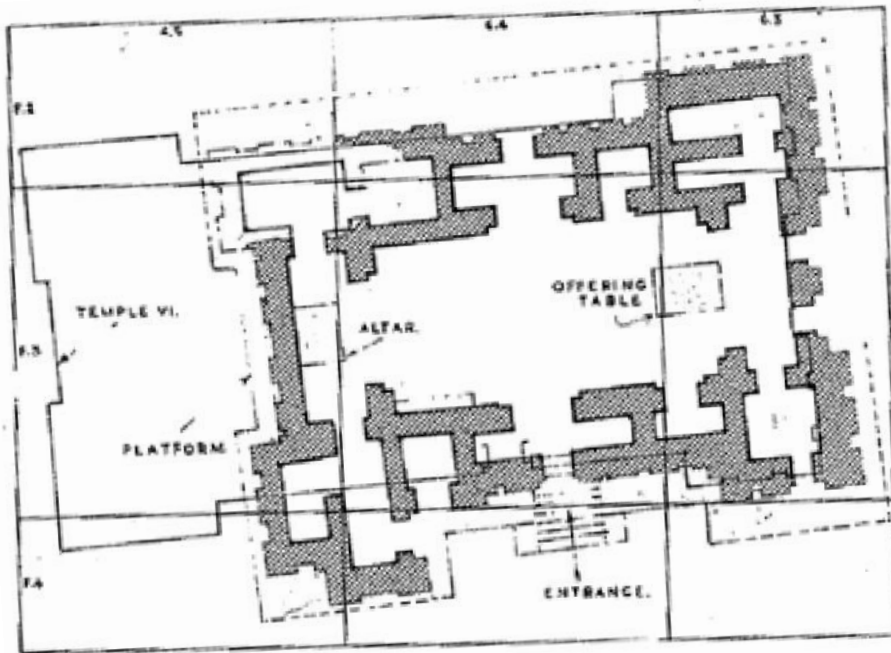
Şekil 6 Eridu X Tapınağı

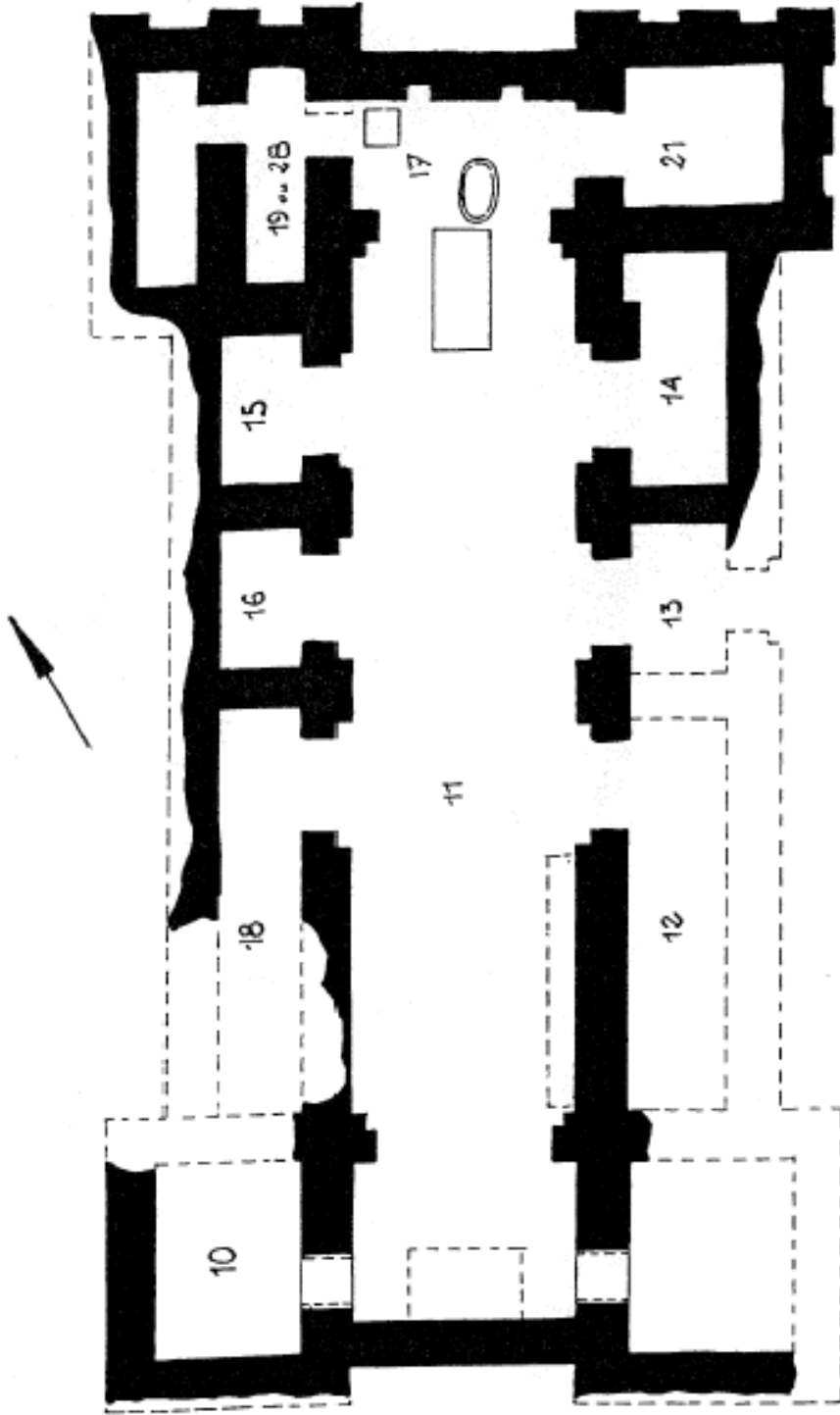
Şekil 7 Eridu IX Tapınağı

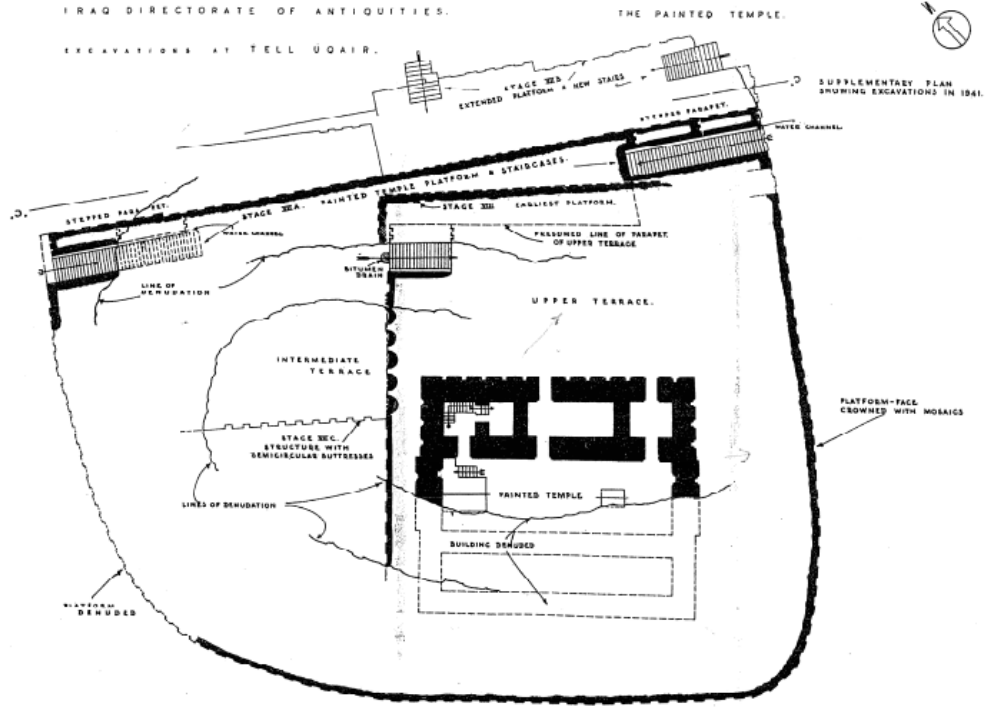
Şekil 8 Eridu VIII Tapınağı

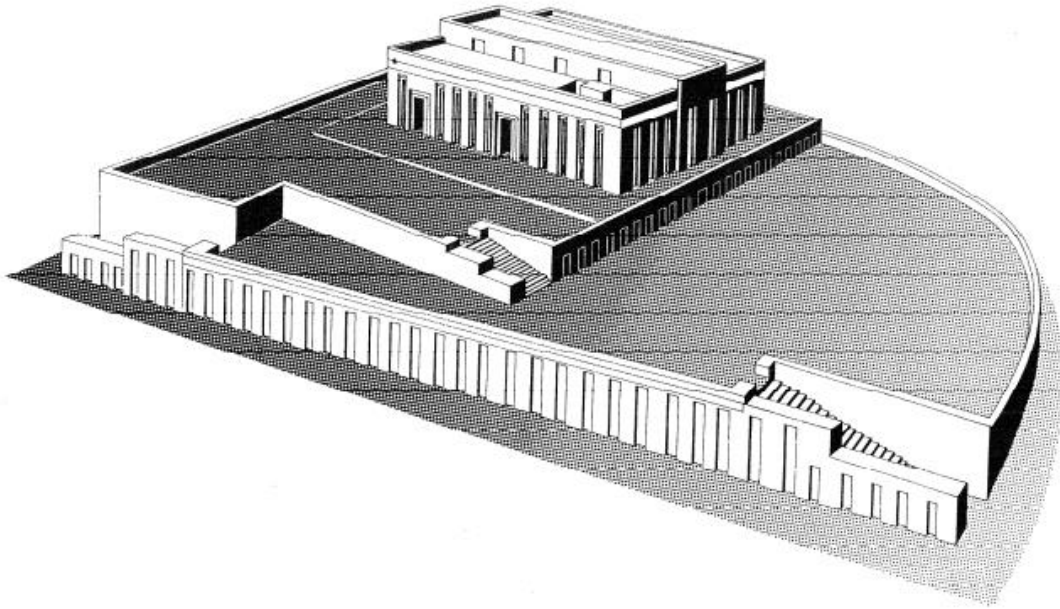
Şekil 9 Eridu VII Tapınağı

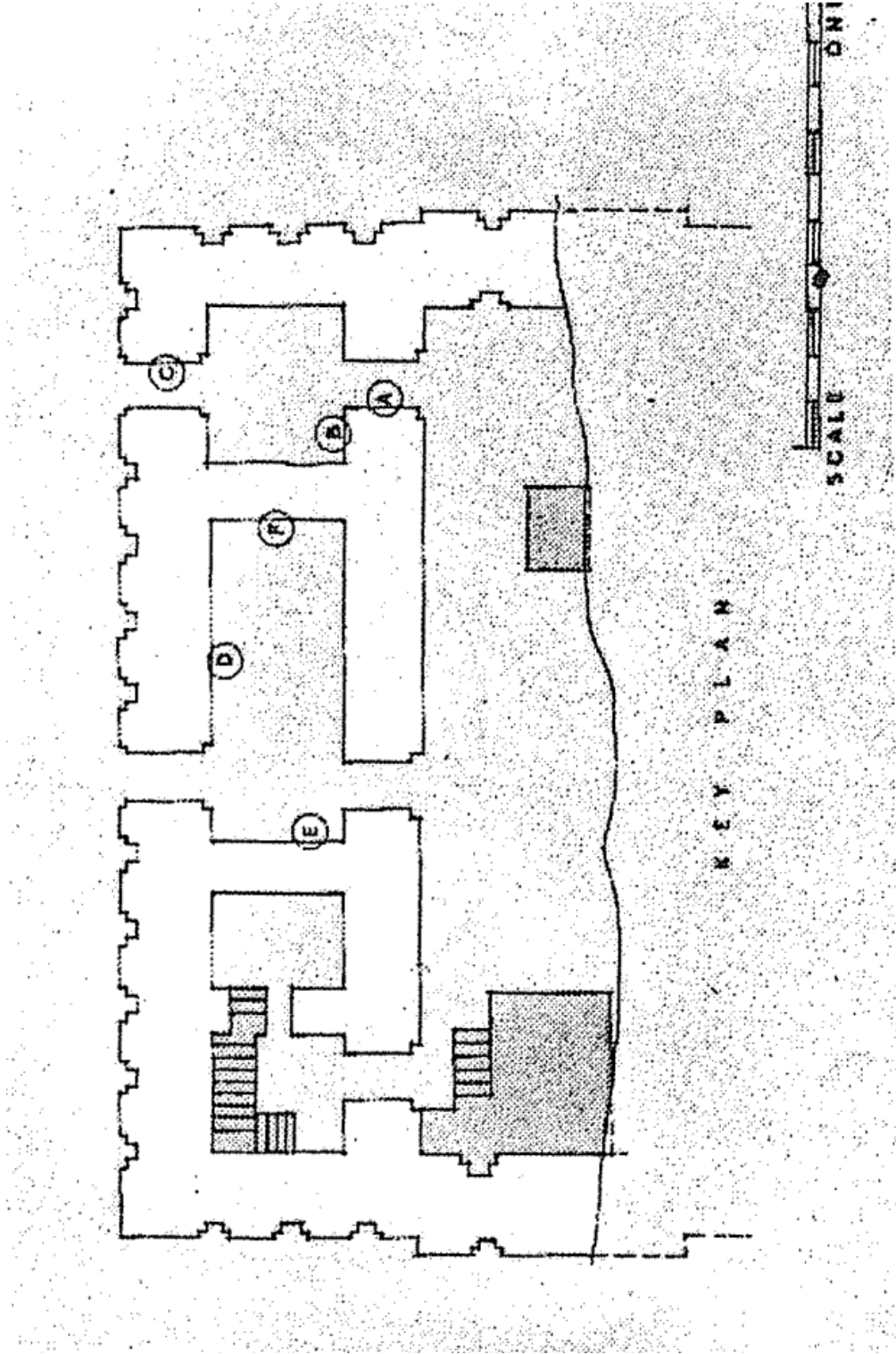
Şekil 10 Eridu VI Tapınağı

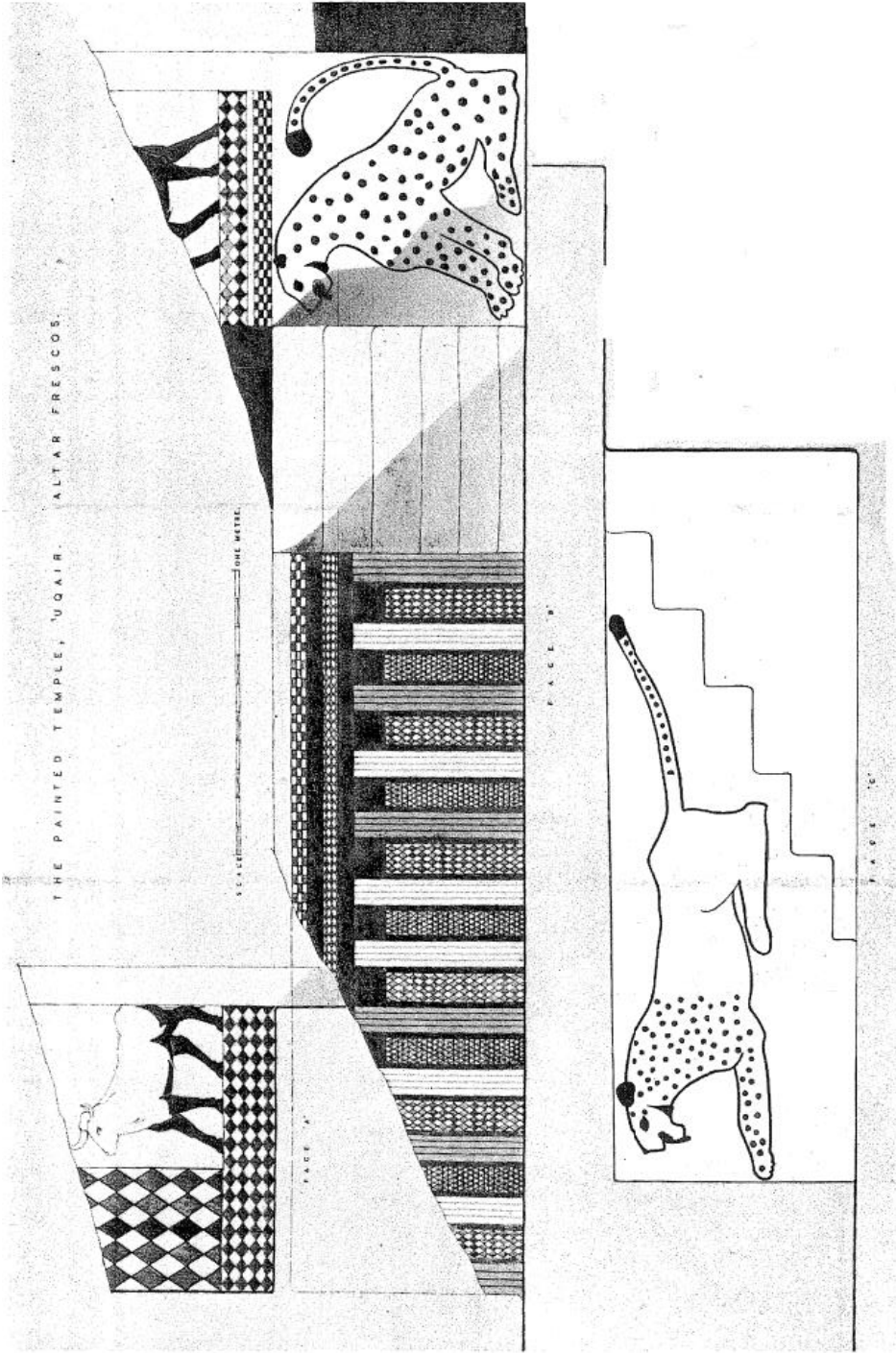
Şekil 11 Tell Uqair Boyalı Tapınağı

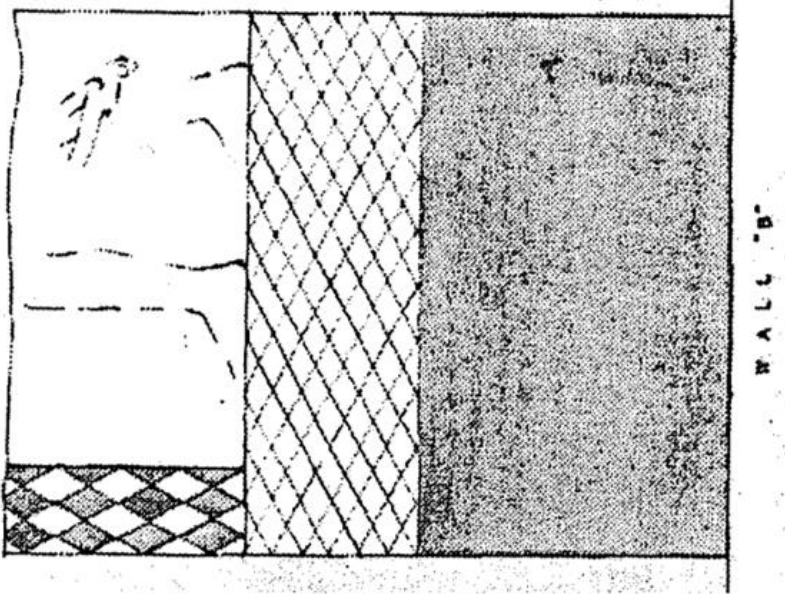
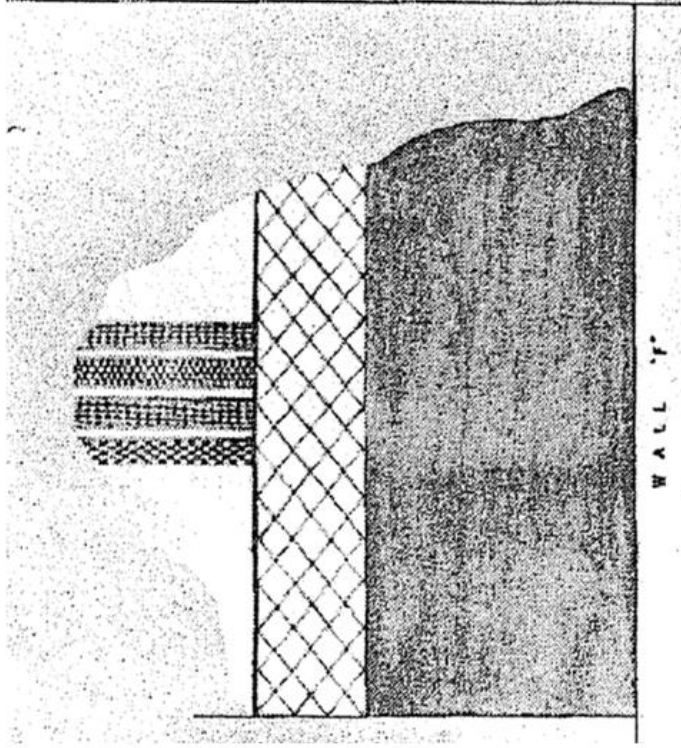
Şekil 12 Tell Uqair Boyalı Tapınağı

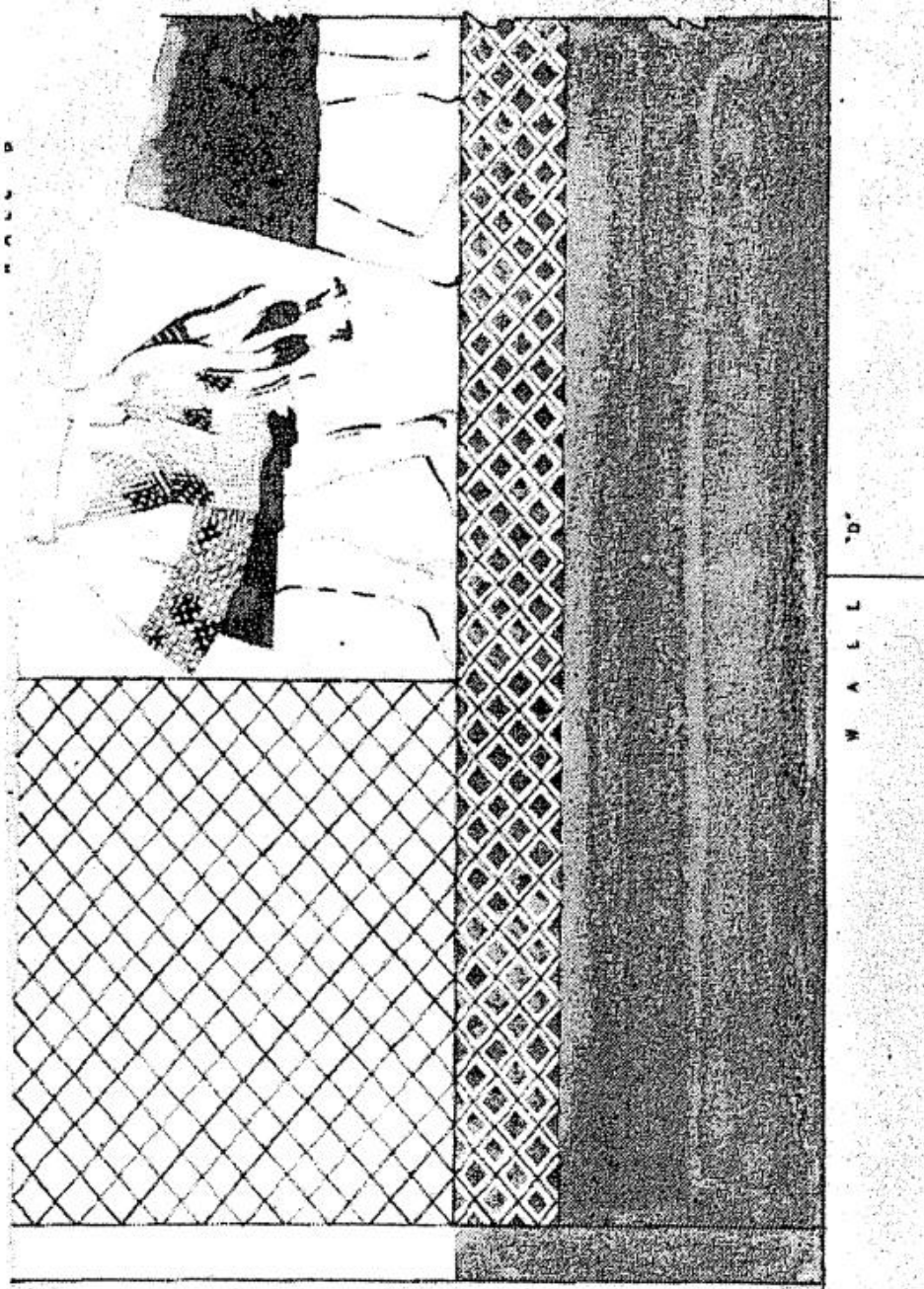
Şekil 13 Tell Uqair Boyalı Tapınağında bulunan resimler ve konumları

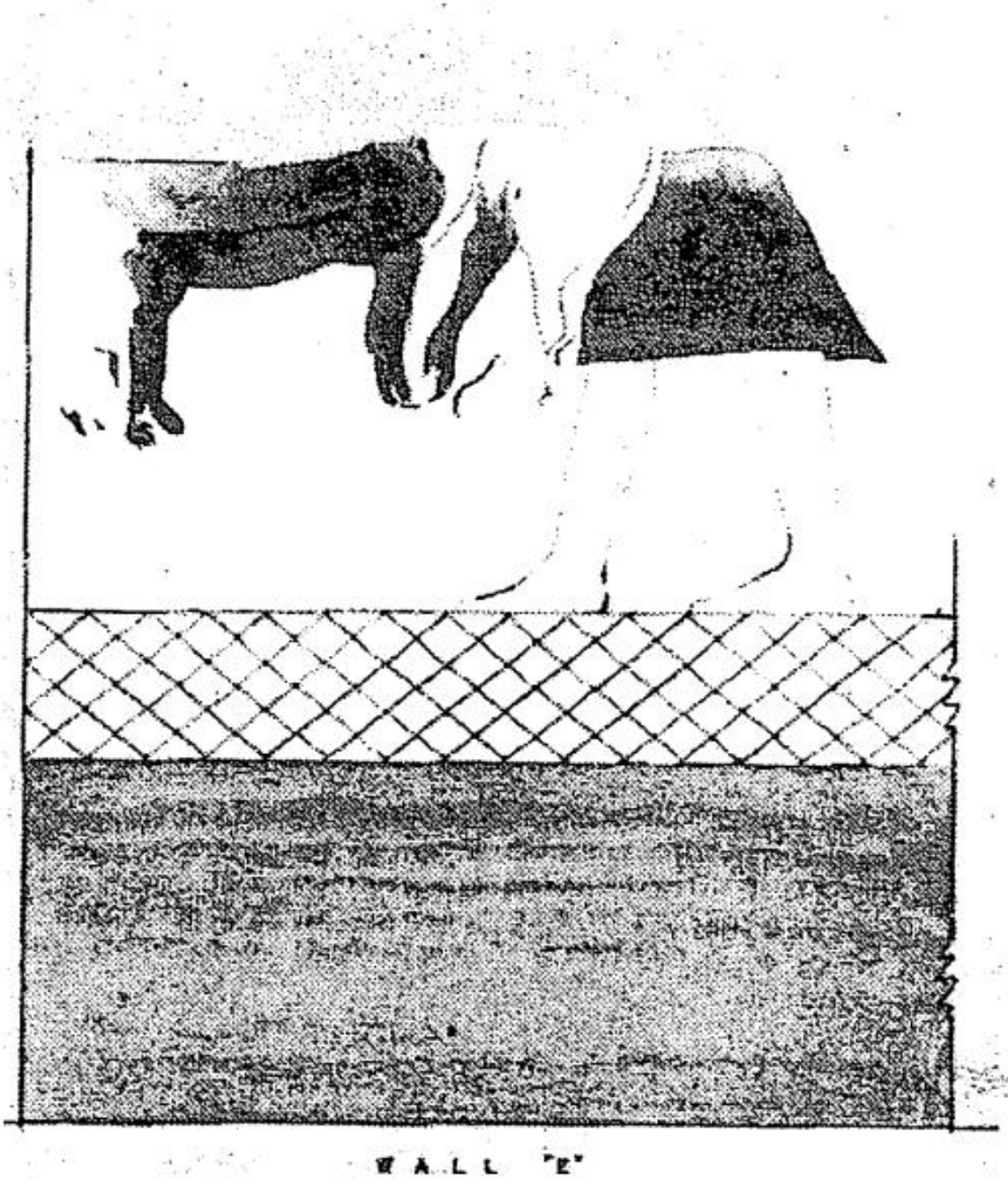
Şekil 14 Tell Uqair Boyalı Tapınağı kült platformu görünümü

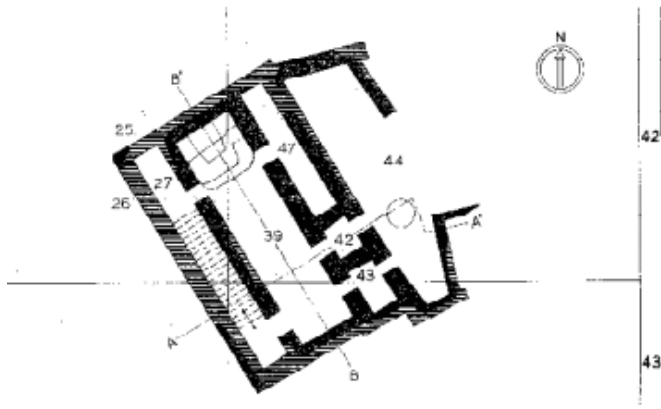
Şekil 15 Tell Uqair Boyalı Tapınağı Duvar “B” ve “F”

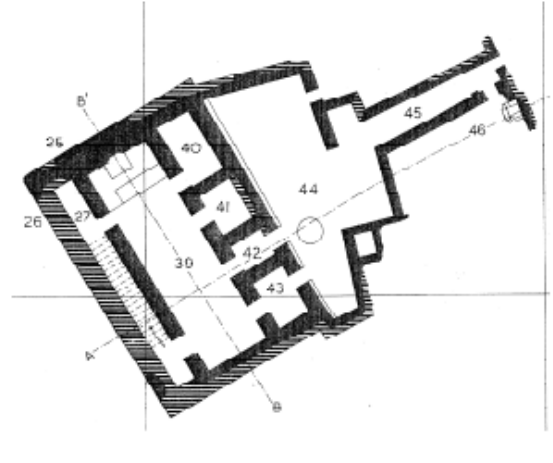
Şekil 16 Tell Uqair Boyalı Tapınağı Duvar “D”

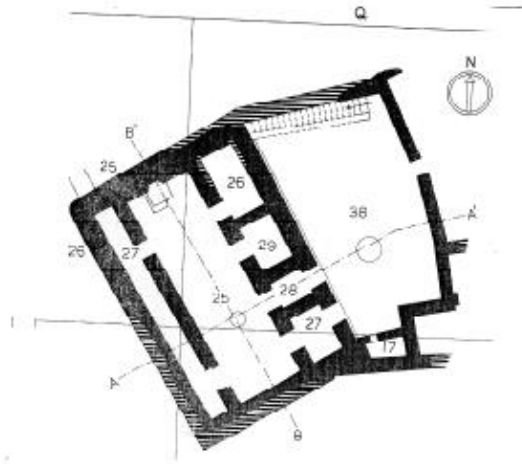
Şekil 17 Tell Uqair Boyalı Tapınağı Duvar 'E'

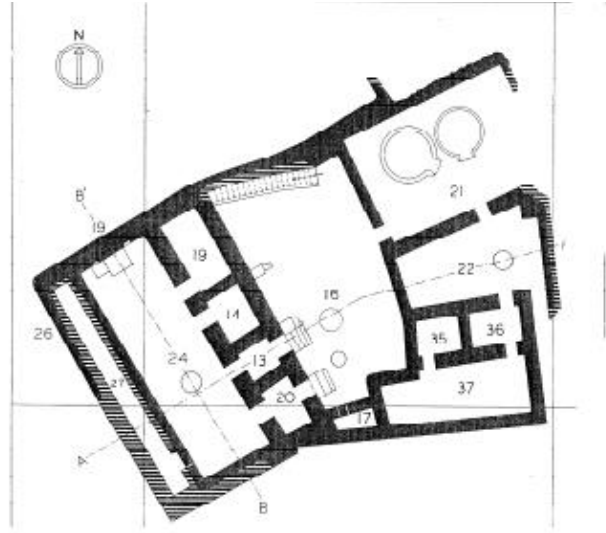
Şekil 18 Sin Tapınağı Khafajah I. Tapınak

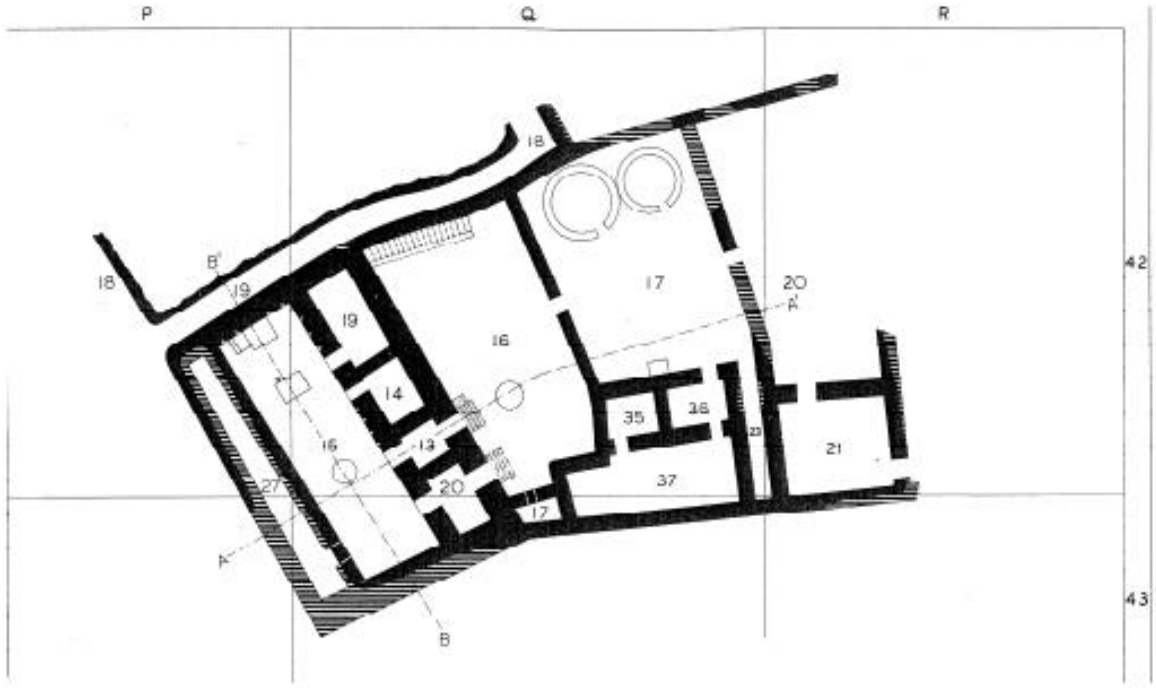
Şekil 19 Sin Tapınağı Khafajah II. Tapınak

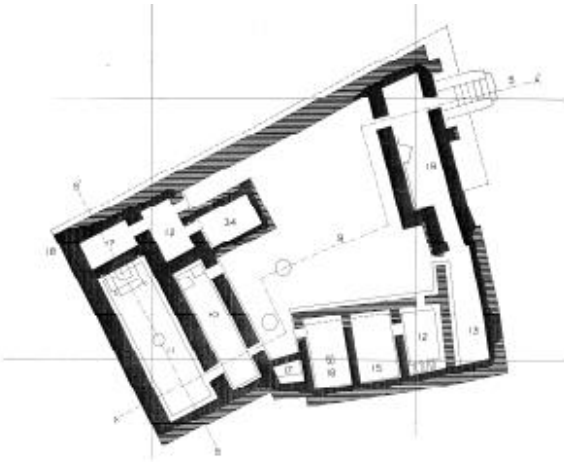
Şekil 20 Sin Tapınağı Khafajah III. Tapınak

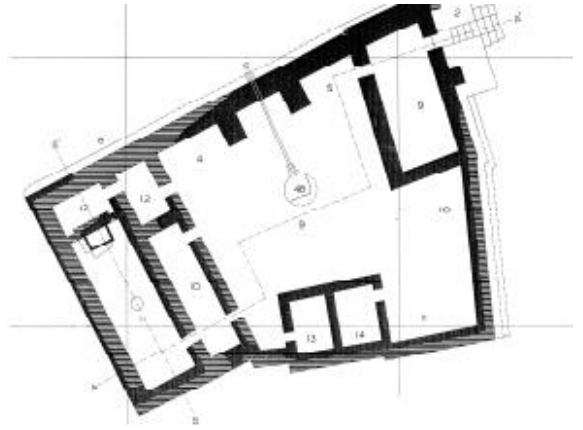
Şekil 21 Sin Tapınağı Khafajah IV. Tapınak

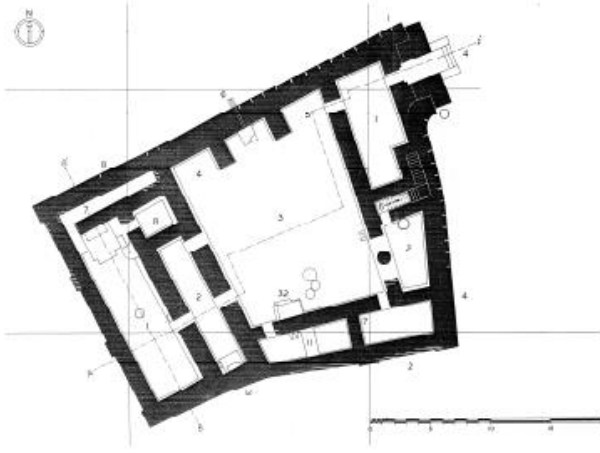
Şekil 22 Sin Tapınağı Khafajah V. Tapınak

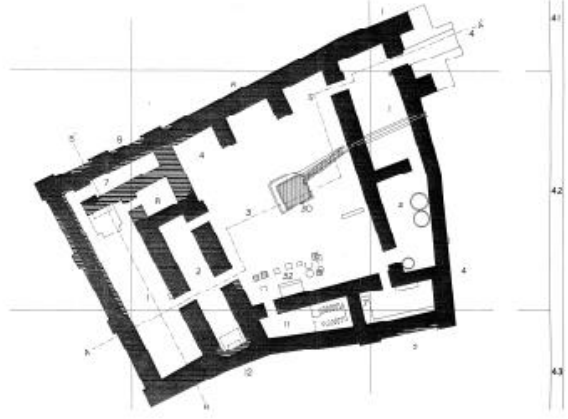
Şekil 23 Sin Tapınağı Khafajah VI. Tapınak

Şekil 24 Sin Tapınağı Khafajah VII. Tapınak

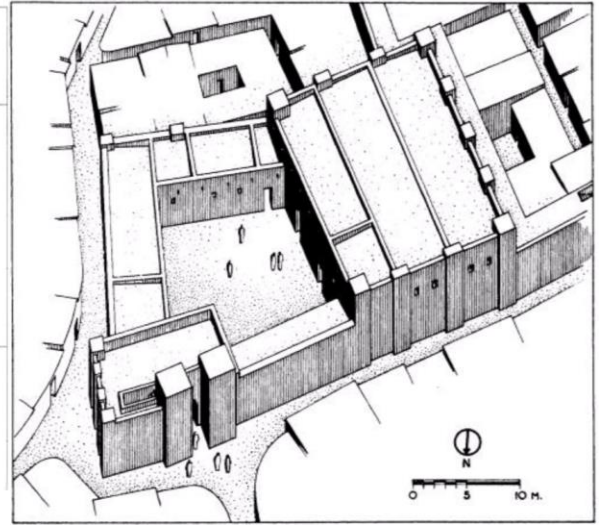
Şekil 25 Sin Tapınağı Khafajah VIII. Tapınak

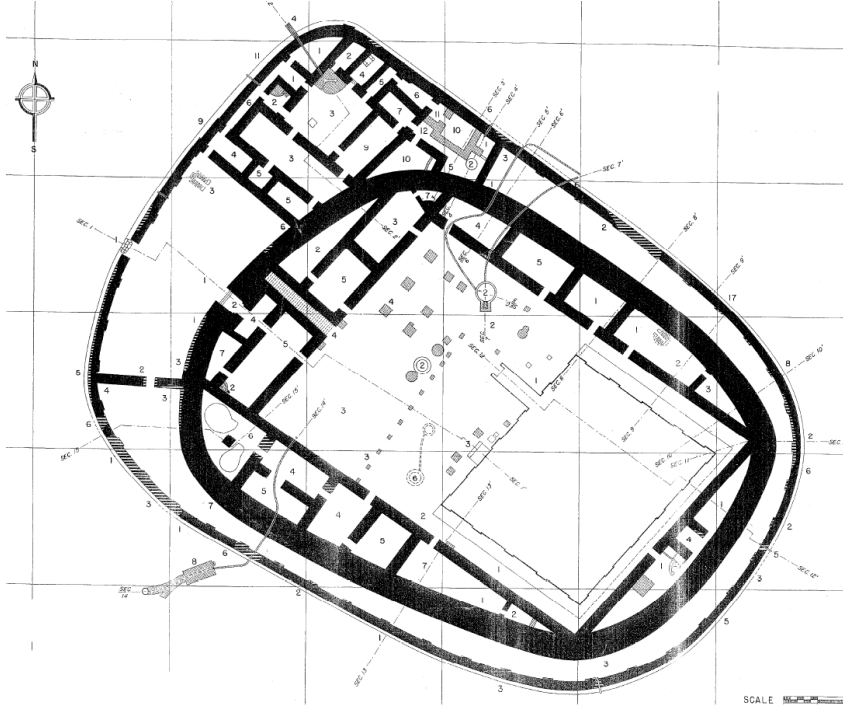

Şekil 26 Sin Tapınağı Khafajah IX. Tapınak

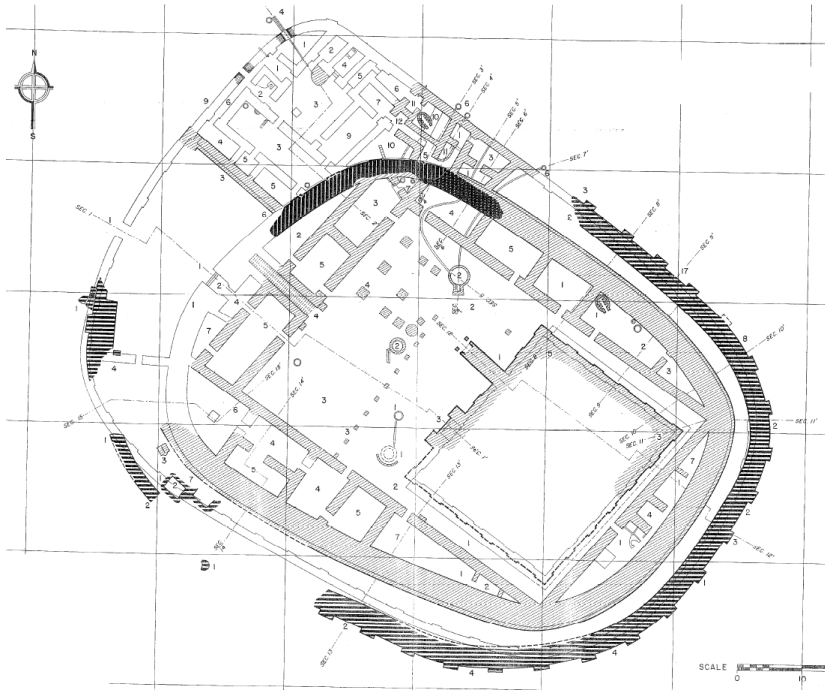

Şekil 27 Sin Tapınağı Khafajah X. Tapınak

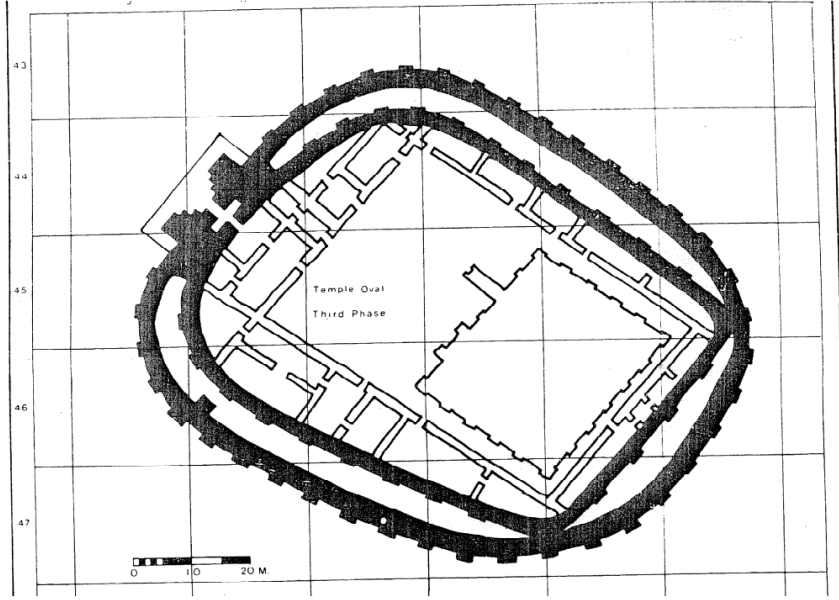

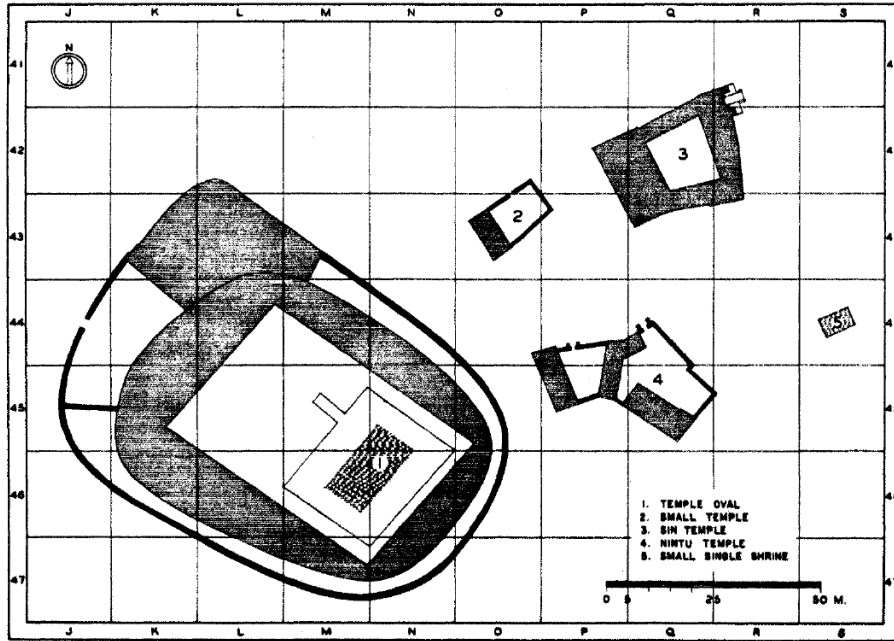
Şekil 28 Khajafah Oval Tapınağı İlk İnşa Dönemi

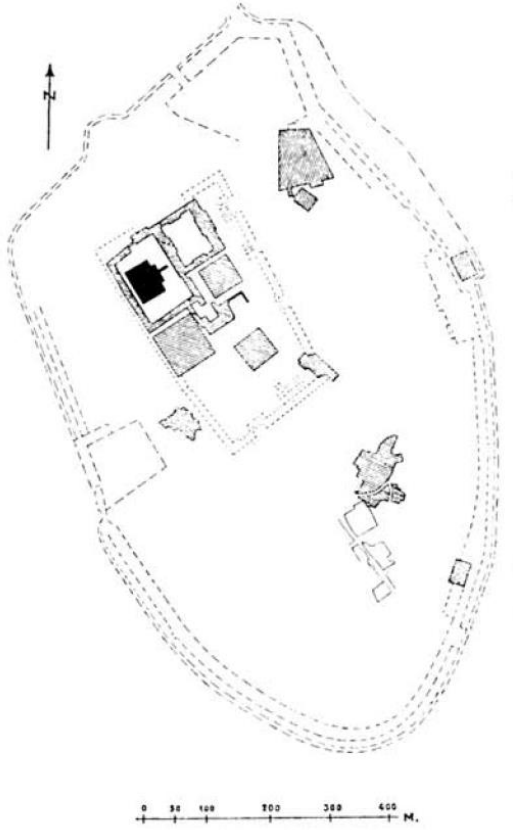
Şekil 29 Khajafah Oval Tapınağı İkinci İnşa Dönemi

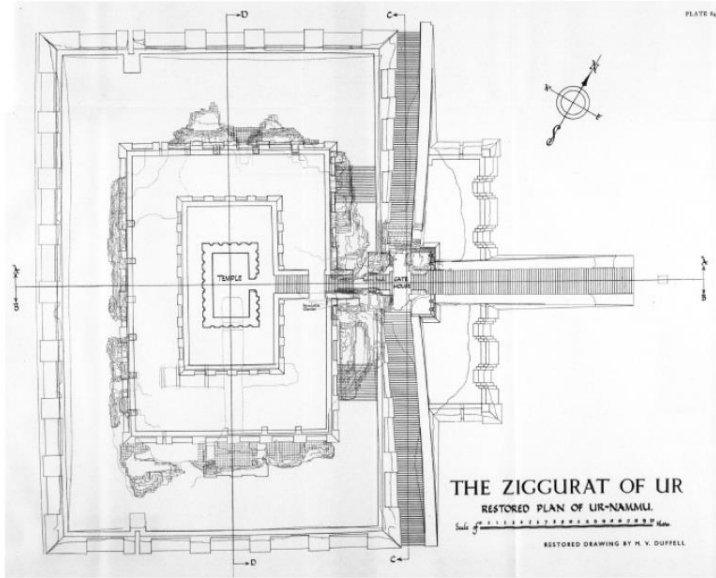
Şekil 30 Khajafah Oval Tapınağı Üçüncü İnşa Dönemi

Şekil 31 Khajafah Oval Tapınağı ve Sin Tapınağı konumları

Şekil 32 - Ur Nammu Zigguratu'nun kent içindeki konumu

Şekil 33 - Ur Nammu Etemennigur Zigguratu Detaylı Mimarisi

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Yunus Emre	YILDIRIM
Doğum Yeri ve Yılı	Sivas	02.08.1990
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce	Almanca
ve Düzeyi	Çok İyi	Az
Eğitim Durumu	Başlama-Bitirme Yılı	Kurum Adı
Lise	2004 2008	Sivas Selçuk Anadolu Lisesi
Lisans	2012 2016	Ege Üniversitesi
Yüksek Lisans	2017 2020	Uludağ Üniversitesi
Doktora		
Çalıştığı Kurum(lar)	Başlama-Ayrılma Yılı	Çalışılan Kurumun Adı
1.	2019 2019	Fors Teknik ve İmalat A.Ş.
2.	2017 2017	Analiz Restorasyon ve Mimarlık Ltd. Şti
3.	2013 2013	T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Üye Olduğu Bilimsel ve Mesleki Kuruluşlar		
Katıldığı Proje ve Toplantılar		
Yayımlar:		
Diğer:		
İletişim (e-posta):	y.emreyildirim10@gmail.com	
	Tarih İmza Adı-Soyadı	